

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Nigar Ramiz qızı Qəmbərova

“Beynəlxalq münasibətlər sistemində Qara dəniz hövzəsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060213 – Beynəlxalq münasibətlər

İxtisaslaşma: “Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya”

Elmi rəhbər:

S.e.f.d. E.X. Məmmədli

Kafedra müdiri: Prof.i.e.d Y.A. Kəlbiyev

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.e.n.dos Ə. A.İsmayılzadə

BAKİ - 2018

Mündəricat

Giriş.....	04
I Fəsil. Qara dəniz hövzəsinin geosiyasəti.....	06
1.1 Qara dəniz regionun coğrafiyası.....	06
1.2 Qara dəniz regionunun tarixi.....	09
II Fəsil. Qara dəniz regionu və dövlətlərin mövqeyi.....	19
2.1 Bölgə gücləri və Qara dəniz regionu.....	19
2.1.1 Türkiyə və Qara dəniz.....	19
2.1.2 Ukrayna və Qara dəniz.....	22
2.1.3 Rumıniya və Qara dəniz.....	24
2.1.4 Bolqarıstan və Qara dəniz.....	26
2.1.5. Gürcüstan və Qara dəniz.....	28
2.2 Qlobal güclər və Qara dəniz regionu.....	30
2.2.1 Rusiya və Qara dəniz.....	30
2.2.2 ABŞ və Qara dəniz.....	33
2.2.3 Çin və Qara dəniz.....	36
III FƏSİL. Qara dəniz regionu və təşkilatlar.....	40
3.1 Regional təşkilatlar və Qara dəniz regionu.....	40
3.1.1 Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və Qara dəniz.....	40
3.1.2 GUAM və Qara dəniz.....	43
3.1.3 Qaradəniz Dəniz Təşkilatı Vəzifə Qrupu və Qara dəniz regionu.....	45
3.2 Beynəlxalq təşkilatlar və Qara dəniz regionu.....	48
3.2.1 Avropa İttifaqı və Qara dəniz.....	48
3.2.2 NATO və Qara dəniz.....	52
3.2.3 BMT və Qara dəniz.....	56

Nəticə.....	59
Ədəbiyyat siyahısı.....	64
Резюме.....	74
Summary.....	75
Referat.....	76

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Qara dənizin əhəmiyyəti hər dövrdə öz aktuallığı ilə seçilmişdir. Region həm Şərqi-Qərbi, həm də şimal - Cənub münasibətlərində önəm kəsb edən bir regiondur. Bu əhəmiyyət təhlükəsizlik və sabillik baxımından olduğu qədər, demokratikləşmə, yaxşı idarəetmə və iqtisadi inkişaf baxımından da özünü göstərir. Qlobal güclər baxımından regionun ən böyük əhəmiyyəti bölgə dövlətlərinin, eləcə də Yaxın və Orta Şərqi regionunun nəzarət altında saxlanması və idarə edilməsinin təmin etməsidir. Əgər Əfqanıstan-Pakistanla bağlı olan terrorizm və narkotikin Qara dəniz və Balkanlar üzərindən Avropaya və ABŞ-a getdiyi, Orta Şərqi-dəki terrorizmin bu vasitə ilə Qafqazda özünü biruzə verməsi, Qərbdə və Rusiyada siyasi, iqtisadi, sülh sabitlik və təhlükəsizlik məsələlərində daima problem yaradan qeyri-qanuni köçdə Qara dənizin əsas region olduğu, Qaradənizin idarə etdiyi tanker yolları və boru kəmərləri vasitəsilə enerji istehlakçıları ilə satıcılarını birləşdirdiyi nəzərə alınsa onun əhəmiyyətini görməmək və qlobal güclər baxımından önəmini dərk etməmək mümkün deyil. Bununla yanaşı regional dövlətlərin də Qara dənizə maraqları yüksəkdir. Çünki Qara dəniz coğrafi vəziyyəti və su yolları üzərindən birbaşa Avropanın, cənubdan Rusiyanın, qərbdən Qafqazın, Xəzər bölgəsinin və Orta Asiyanın və şimaldan Anadolunun daxilinə nüfuz etmə imkanı verir. Azərbaycan üçün də Qara dənizin önəmi danılmazdır.

Tədqiqatın predmet və obyektı: Tədqiqatın obyektı Qara dəniz regionunda həm qlobal güclərin, həm də regional güclərin maraqlardır. Tədqiqatın predmeti isə beynəlxalq münasibətlərdə Qara dəniz regionun əhəmiyyətidir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Qara dəniz regionun beynəlxalq münasibətlərdə rolunu araşdırmaqdır. Məqsədə çatmaq üçün qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələr ilk öncə tarixi aspektdən regionun önəmi araşdırmaq. Beynəlxalq və regional güclərin bölgəyə maraqlarını və güc uğrunda bölgə üzərində apardıqları siyasəti araşdırmaq, həmçinin qeyri-dövlət aktorlarının, yəni təşkilatların Qara dəniz regionu ilə bağlı plan və layihələrini analiz etməkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları: Tədqiqat ilə bağlı məlumat müxtəlif dillərdəki mənbələrdən toplanmışdır. Mövzu aktual olduğu və tarixi baxımdan daima maraq obyektinə olduğu üçün mənbələri daha çox ingilis və türk dilində dərc edilmiş jurnallar, məqalələr və internet resursları təşkil edir. Bununla birlikdə, tarixi aspektlər kitablardan və rəsmi internet resurslarından araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas aparılma metodu kontent analiz araşdırma üsuludur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi bu mövzu ilə bağlı Azərbaycan dilində ilk dissertasiya işi olmasıdır. Həmçinin müxtəlif dillərdən tərcümə olunması Qara dəniz barədə tarixdən günümüzdə qədər olan prosesləri aydın şəkildə araşdırmağa imkan verir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Dissertasiya işi bu mövzu ilə bağlı tədqiqat aparmaq və ətraflı məlumat əldə etmək istəyən həm beynəlxalq münasibətlər tələbələri, eləcə də bölgə ilə maraqlanan digər şəxslər üçün ətraflı məlumatı özündə cəmləşdirən mənbədir.

Tədqiqat işinin strukturu : Dissertasiya işinin strukturu Giriş, 3 fəsil, 6 paragraf və onları əhatə edən 14 alt paragraf, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işinin ilk fəslində Qara dəniz regionunun coğrafi mövqeyi, tarixi, onun sahilində yerləşən dövlətlər və ümumilikdə beynəlxalq aləmdə əsas güclər hesab olunan aktorlar üçün əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir. İkinci fəsildə Qara dənizin sahilində yerləşən dövlətlər üçün onun önəmi, dövlətlərin bölgəyə sahib olmaq üçün bir-birləri və digər aktorlarla verdikləri mübarizə araşdırılmış . Üçüncü Fəsildə isə müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin əsas aktorlarından hesab edilən təşkilatların regiona olan maraqları, apardıqları siyasətlər və onların nəticələrindən bəhs edilmişdir.

I Fəsil. Qara Dəniz hövzəsinin geosiyasəti

1.1 Qara dəniz regionun coğrafiyası

Qara dəniz Cənub-şərqi Avropa və Kiçik Asiya arasında aralıq tipli dəniz, Bosfor boğazı və Mərmərə dənizi vasitəsi ilə Aralıq dənizinə bağlanır. Səthinin sahəsi 422,000 km²-dir. Krım adası Qaradənizin daxilinə doğru çəkilib və onu şərqdən dar Kerç boğazı vasitəsilə Azov dənizinə birləşdirir. Dənizin şərqdən-qərbə qədər olan məsafəsi 730 mil (1,175 km) dir. [72] Şimal və şimal-qərb bölgələrində yağışlar, vadilər və çaylar vardır. Daha şimalında Burqas körfəzi ərazisində, Bolqarıstanın Balkan dağlarına doğru uzandığı istiqamətdə daha alçaq dağlar ortaya çıxır. [34] Şimal-şərq ərazisində daha alçaq platforması Tuna çayınının dənizə töküldüyü yerdə delta əmələ gətirməsinə şərait yaradır. Qara dəniz həmçinin, Tuna çayı Dnestr, Dneper, Cənubi Buq və İngil çayları ilə qidalanır və bu su yollarıda quru Avropa ilə əlaqə yaratmağa şərait yaradır. [65] Quru ərazilərinin və coğrafi şəraitinin verdiyi təbii zənginliklər, müdafiə sistemləri, zəngin yer altı və yer üstü sərvətləri və içində bir çox canlı növü olan dənizi ilə Qara dəniz bölgəsi qədim dövrlərdən bəri bir çox etnik xalqa məskən olub. [4, ss.13-21]

6 ölkə ilə əhatələnib : Rumıniya, Bolqarıstan, Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan. Hər bir dövlət üçün Qara dəniz çox əhəmiyyətlidir. Çünki Egey dənizi və Bosfor boğazı, Mərmərə dənizi və Çanakkale boğazları vasitəsilə Aralıq dənizi və Qara dəniz arasında olan əlaqəyə sahib olmaq Qərbi Avropa və dəniz ticarətinə sahib olmaq deməkdir və stratejik dəniz gücü vəziyyəti yaradır.

Qara dəniz bölgəsi qlobal güclərin beynəlxalq sistem içərisindəki mübarizələrinin mərkəzində yer alan Avrasiya coğrafiyasının bir alt çoxluğu olaraq Avropa və Asiya qitələrinin bir-birinə ən yaxın olduğu coğrafi bölgədir. Türk boğazları vasitəsilə Aralıq dənizinə açılan və bununla da yarı qapalı hövzə olduğunu deyə biləcəyimiz Qara dəniz, sahib olduğu sosyo-mədəni və milli etnik rəngarəngliyi baxımından da seçilir. Balkan, Qafqaz, Rusiya-Ukrayna və Türkiyə kimi çox fərqli mədəniyyətləri özündə birləşdirən Qara dəniz bu cəhəti ilə obyektiv və əhatəli bir regional kimlik

formalaşırdı bilməmişdir. Soyuq Müharibə illərində SSRİ-nin dağılması ilə baa çatan Soyuq müharibə dövründən sonra bölgədə yaranan güc boşluğunda Qara dəniz bölgəsində müstəqil hərəkət etməyə başlayan , aralarında dini və etnik fərqliliklərin də olduğu yeni dövlətlərin ortaya çıxması , siyasi çalxalanmaları və daxili münaqişələrin yaranmasını da bərbərində gətirmişdi. [39, ss.83-92]

İqliminə nəzər saldıqda isə, şimal-qərb bölgəsi kəskin soyuğu və qızmar istisi ilə seçilən kontinental-bozqır iqlim tipinə malikdir.[35] Yüksək dağların olduğu cənub hissəsi isə daha çox bol yağışın, isti qışın və rütubətli yayın hakim olduğu subtropik iqlim tipinə aid edilir. Qışda daha çox Sibirdən gələn antisiklonların hücumuna məruz qalır (quru və yüksək təzyiqli hava kütləsi). Şimaldan daha çox artıq hava kütlələri qar və soyuq gətirdiyinə rəğmən, bölgə cənubdan Aralıq dənizindən gələn tropik hava kütlələrinə məruz qalır. Osmanlı dövründə türklər Egey dənizini bəzən "Adalar dənizi" də adlandırıblar, bu ad həmin dənizdə Türkiyə ilə Yunanıstan arasında yerləşən 12 adaya görə verilmişdir.[34] Qara dəniz qədim dövrlərdən bəri müxtəlif sivilizasiyalar üçün nəqliyyat dəhlizi olmuşdur. Dənizi əhatə edən regionlar qədimdən bəri beynəlxalq ticarətdə aktiv iştirak etdiyinə görə Qara dəniz tez-tez nəqliyyat keçidi kimi istifadə olunub. Bu regionlara qərbdə Balkan yarımadası, şimalda Avrasiya stepləri, şərqdə Qafqaz və Orta Asiya regionu, cənubda Kiçik Asiya və Mesopotamiya regionu, cənub-qərbdə isə Yunanıstan daxildir. Dünyada ən qədim tarixə malik emal olunmuş qızıl Bolqarıstanın Varna sahillərində tapılmışdır. İddia olunur ki, Arqonavtlar bu dənizdən üzərək keçmişlər. Qədim yunanlar Qara dənizin şərq sahillərini (indiki Gürcüstan) dünyanın ən ucqar nöqtəsi hesab edirdilər. Bu dənizin sahillərində çoxlu sayda qədim limanlar var, onların bəzilərinin tarixi piramidalardan daha keçmişə gedib çıxır. Qaradəniz ətrafında 6 dövlət yerləşir: Rusiya, Türkiyə, Bolqarıstan, Rumıniya, Gürcüstan və Ukrayna. Qara dənizin ən çox tanınan limanları Poti və Batumi (Gürcüstan), Novorossiysk və Sevastopol (Rusiya), Odessa (Ukrayna), Varna və Burgaz (Bolqarıstan) dır.

Coğrafiyasının yaratdığı üstünlük bu regionu tarixin ən mühüm ticarət zonasına çevirmişdi.[45] Orta əsrlərdə Qara dəniz Avropa və İslam dünyası arasında bir əlaqə

yaratdı. Qara və Xəzər dənizi 9.cu əsrdən 16-cı əsrə qədər iki bölgə arasında ticari münasibətlər üçün körpü rolunu oynamışdı. 1200-cü ildə Marko Polo Monqol məhkəməsinə ziyarət etdikdən sonra, İstanbula gedərək Avropa dönmüşdü. Qara dəniz ticarət yolları kürklər, kəhribalar, qullar kimi Avropa mallarını Asiyaya nəql edərkən ipək, ədviyyat, ətir, cəvahirat kimi zəngin malları əks istiqamətdə daşımışdı. 15.ci əsrdə bölgənin böyük bir qismini ələ alan Türk osmanlı İmperatorluğu ənənəvi ticarət yollarını məhdudlaşdırdığı üçün ticari münasibətlər zəifləmiş və dəniz quldurluğu artmağa başlamışdı. Amma 18.əsrə zəifləməyə başlayan Osmanlı İmperiyası Rusiyaya ticarət izni vermişdi. Rus tacirlər üçün bölgədə ticarət icazəsi 1770-ci ildən sonra daha da artmışdı. 19.əsrə Rusiya İmperatorluğu ticarəti Trabzondakı türk limanı ilə Tiflisdəki ticarət limanına və Samegroladakı Poti limanına yönləndirmə ümidi ilə Qara dəniz ətrafındakı infrastruktura külli miqdarda yatırım etmişdi. Əsrin sonunda Qara dəniz ticarəti Xəzər dənizində neft kəşf edildikdən sonra pik nöqtəyə çatdı. Bu neftin Bakıdan toplanması, dəmiryolu ilə Batumiyə nəql edilməsi və gəmi ilə Poti yoluyla ixracatı həyata keçirilirdi. 20.əsrin sonu və 21.əsrin əvvəllərində baş verən hadisələr Qara dənizi Avropa və Şərqi arasında iqtisadi qovşaq halına gətirdi.

Qara dəniz Aral gölündən Orta Avropaya qədər uzanan bir dənizin dünyanın keçirdiyi geopolitik mərhələlər nəticəsində Xəzər dənizi ilə birlikdə bugünə inteqrasiya etmiş bir qalıqdır. [31] Qədim dövrlərdə çılğınlığı, fırtınalarının çoxluğu, ətrafında yaşadığı qəbilələrin vəhşiliyi və bu qəbilələrin bəzilərinin yadelliləri qurban etmələri səbəbilə “Aksaenos” (Yadelli düşməni) adlandırılan Qaradəniz, iyonyalıların ətrafda ticarət məskənləri salmalarından sonar “Eukseinos” (Qonaqpərvər) deyərək adlandırıldı. Qaradəniz coğrafi vəziyyəti və su yolları üzərindən birbaşa Avropanın, cənubdan Rusiyanın, qərbdən Qafqazın, Xəzər bölgəsinin və Orta Asiyanın və şimaldan Anadolunun daxilinə nüfuz etmə imkanı verir. [45] Həmçinin bu imkanlar geopolitik nəzəriyyəçilərin əsərlərində də öz əksini tapmışdır.

Darvindən təsirlənərək yaratdığı “Dövlət inkişafının orqanik nəzəriyyəsi” tezisi ilə siyasi coğrafiyanın qurucusu hesab olunan Ratselin yaratdığı “Libensraum”

(Həyatı Məkan) termini Qaradəniz bölgəsinə də aid etmişdir. Dövlətlər uzun müddət bu bölgədə hakimiyyəti ələ almaq üçün mübarizə aparmışlar. Çünki Ratsel dövlətləri yaşayan bir orqanizm olaraq görməkdə və qidalanmağa ehtiyacı olduğunu qeyd etməkdə idi. Bu ehtiyacın isə yalnız yeni bölgələr ələ keçirməklə ödəndiyini deyirdi. Digər nəzəriyyəçi Makkinder özünün “ Quru ərazisində Hakimiyyət nəzəriyyəsi”nə görə “Mərkəz” bölgəyə daha tez çatmağa kömək edən Qaradəniz, Avrasiya üçün “Hartlend” rolunu oynadığı üçün çox önəmlidir. Spaykmen özünün Rimlend nəzəriyyəsində Qaradənizə sahib olan, bütün bölgəni idarə edə biləcək coğrafi məkana sahib olur deyirdi. Hantiqtonun “Sivilizasiyaların toqquşması” əsərində müdafiə etdiyi şəkildə Müsəlman və Ortodoks dünyasını bir-birindən ayıran xəttin Qaradənizdən keçdiyi qeyd olunur.

Yerləşdiyi coğrafi mövqeyi nəzərə alaraq Şimal-Cənub, Şərq-Qərb arasında körpü rolu oynadığını və əsas tranzit yolları üzərində yerləşdiyinə görə Qara dəniz regionu həmişə diqqət mərkəzində olmuş və olmaqda davam edəcəkdir. [18]

1.2 Qara dəniz regionunun tarixi

Qaradəniz tarixi əsərlərdə Aralıq dənizi və Baltik dənizi ilə müqayisə edilə biləcək qədər tarixi bir bölgə olaraq qeyd edilir. 1991-ci ildən sonra ulus dövlətlər arasında bölüşdürülməsinə baxmayaraq Qara dənizin tarixində köçəri və yerli kultürlərin təsiri daha çox yer alır. Köçəri xalqların üstünlük təşkil etdiyi region dini və mədəni rəngarənliliyi ilə diqqət çəkir.

Qara dənizin şərq sahilindəki ilk yazılı qeydlər Urartu dövrü ilə başlanır və bu dövr də bölgənin yazılı tarixinin başlanğıcıdır. Bölgənin prehistorik dövrünə aid olan əfsanələrdə tez-tez xatırlanan sirli “Kolxis”, antik tarixçilərin şahidliyi ilə əfsanələrindən daha çox tarixi reallıq kimi günümüze çatmışdır. Yazılı mənbə kimi bu sənədlər Şərqi Qaradəniz ilə əlaqədar günümüze qədər çatan etnik təyin etmələri və yerli coğrafi terminlərin tarixi köklərinə də işıq tutmaqdadırlar.

Şərqi Qaradənizdə Kolkha adlı bir ölkənin varlığından söz edən ən qədim yazılı sənəd e.ə 764-ci ildə Urartu kralı olan Sarduri II-nin dövrünə aid bir kitabədir. Bu

günkü Van gölü ətrafında qurulan və müstəqilliyinin ən güclü dövründə ərazisini şimalda bugünkü Qars və Ərdahan bölgələrinə qədər çatdırdığı bilinən Urartu Krallığına aid bu kitabədə kral Sarduri II-nin səfərləri izah edilərkən şimaldakı Qulha adlı bir ölkədən və Qulha xalqından da bəhs edilir; "Qulhai achiei - Qulha xalqı". Urartu dili və tarixi mütəxəssisləri bu ölkənin antik qərb qaynaqlarında da adı keçən Şərqi Qara dənizdəki "Kolkha ölkəsi" olduğu barədə həmfikirdirlər. Ən əhəmiyyətli Urartu dili mütəxəssislərindən biri olan G.A.Melik Kişvili də "Qulha" olaraq oxunan bu sözün "Kolha" olaraq da oxuna biləcəyini qeyd edir.

Adı çəkilən kitabədə Sarduri II tərəfindən zəbt edilən Qulhalıların İldamuşa adlı paytaxtlarından da söz edilməkdədir.

Bütün bu ifadələrə baxmayaraq Urartuların Kolkha ölkəsinin tarixi mərkəzi olan Phasis çayına qədər iləriləyə bilmələri mümkün deyildir. Çünki bu qeydlərdə Urartuların Qara dənizi gördükləri barədə bir işarə, və ya məlumat yoxdur. Qara dəniz böyüklüyündə bir dənizlə ilk dəfə qarşılaşacaq olan Urartular bu hadisəni mütləq şəkildə öz qeydlərini ifadə etməli idilər. Ayrıca bölgədəki feodal quruluşun o dövrdə mərkəzi dövlət təşkilatı səviyyəsinə çatıb-çatmadığı da olduqca şübhəlidir. Bu dövrə qədər əldə edilə bilən arxeoloji tapıntılara görə Kolkhada mərkəzi dövlət təşkilatlanması ənənəsi olduqca gec dövrlərdə, xüsusilə, İran və Yunan mədəniyyətləri ilə qurulan əlaqələr nəticəsində meydana gəlməyə başlamışdır .

Bölgənin mədəni və dini müxtəlifliyi eradan əvvəlki dövrdən bəri var. [11] Klasik antik dövrdə Asiya və Yunan təsirləri bölgədə "qarışıq mədəniyyətlər" in yaranmasına səbəb olmuşdu. Bölgənin fərqli iqtisadi statuslara malik olan və qarışıq və qarşılıqlı münasibətlər içində yaşayan qruplar tərəfindən yaşandığı dövrdə heç bir qrup digəri üzərində hakimiyyət əldə etməyə nail olmamışdır. Yerləşdiyi səmərəli mövqeyi səbəbilə Qara dəniz bölgəsi klasik antik dövrün , xüsusilə 11.əsrədən əvvəl Yunanların "İon müstəmləkəsi" və "Böyük müstəmləkə " adlandırılan bölgəsi idi. E.ə 4.əsrə qədərki dövrün Yunanlar tərəfindən "rifah dövrü" olaraq adlandırılır. Onlara əlavə pul yardımı edən Skiflərlə Yunan şəhərləri arasında istehsal və ticarət əlaqəsi mövcud idi. Lakin bu iqtisadi əlaqə taxıl istehsalının dayanması və yaranan

qıtlıq ilə getdikcə gerilədi. Bu həmçinin şimal və şərq steplərində yaşayan xalqların sahil bölgələrinə köç etmələri ilə daha da artdı. İranlı sarmatlar (e.ə 4. əsrdən etibarən) kimi köçəri və yarım-köçəri qruplar skifləri getdikcə yerindən oynatmış və asimilasiya etmişdir.[15,s.64] Qədim yunanlar Qara dəniz regionuna Ruslardan və digər slavyan xalqlarından əvvəl gəlmişlər. 8.əsrə Yunan Qaranlıq Dövrünə kimi Yunan işğalının ilk dalğası var idi və Afina iqtidarının güclü olduğu 5.əsrə, xüsusilə, Afina tərəfindən təşviq edilən bir dalğa var idi. Antik Yunan mənbələrinə görə dənizə ilk öncə “Yadelli düşməni” (Pontos Axeinos) deyilirdi, çünki orda səyahət etməək çətin idi və ətraf ərazilərdə “ barbar ” adlanan xalqlar yaşayırdı. Daha sonra isə, Yunanlar və Romalılar dənizi daha yaxından tanıdıqları üçün adı “Qonaqpərvər Dəniz” (Euxeinos Pontos aka Εὐξεινος Πόντος) olaraq dəyişdirdilər.[63]

7.əsrin sonlarından etibarən Türk Xəzərləri hakimiyyətlərini Qara dənizin şimal və şərq bölgələrinin böyük bölümləri üzərində genişlətməmişdilər.Daha sonra bölgədə ittifaqların artdığı müşahidə olundu.

13.əsrdən sonra Venesiya və Cenevrənin dəniz cumhuriyyətləri sahil boyunca ticarət koloniyaları qurdular. Cenevrənin qurduğu Kaffa (indiki İstanbulun Beyoğlu bölgəsinin yerləşdiyi ərazi) ən mühüm koloniyalardan hesab olunur. Cenevrə bu koloniya ilə təkə ipək ticarətini deyil , həmçinin Avropanın qul ticarətini də ələ ala bildi.

Roma İmperatorluğu dövründə Romalılar Yunan müstəmləkələrini ələ keçirdi və öz müstəmləkələrinə qatdı. İlk öncə Şərqi Roma İmperatorluğunun və daha sonra Bizans İmperatorluğunun paytaxtı olan Konstantinopolun qurulmasından sonra Qara dəniz daha da önəm qazandı.1453-cü ildə Konstantinopol türklərin əlinə keçdikdən sonra Qara dəniz “Türk gölü” halına gəldi. 15-ci əsrdən sonra isə bu ərazilər türklərin , ya da Krım xanlığının idarəsində oldular. Şəhər sakinləri assimilasiyaya məruz qalsalarda, bölgənin ticari həyatında mühüm rol oynamağa davam etdilər. Bölgə İslam qaydaları altında öz multi-din xüsusiyyətini qoruyub saxlamağı bacardı.[17, s.223]

Osmanlı İmperatorluğu və Krım Xanlığının himayəsində bölgədə erkən dövrdə çox təsirli olan bir mədəniyyət formalaşdı. Bir tərəfdən bu mədəniyyət digər dinlərə qarşı tolerantlıq nümayiş etdirirdi, lakin digər tərəfdən Xristiyan Avropanı məhv edir və slavyanların yaşadığı bölgələrə tez-tez hücumlar edərək insanların mallarını istismar edir, yerli əhalini köləyə çevirirdilər. [5] Bu hücumlar Moskva və Polşa-Litva əsilli xalqlara çox mənfi təsir edirdi. Moskva və Polşa taxt-tacını qorumaq məqsədilə istifadə olunan Kazak orduları bu hücumların qarşısını almaqda effektiv deyildi. Nəticə etibarilə Şimal Qara dəniz vasitəsilə edilən ticarətdən əl çəkməyə məcbur edildi və bu nüfus qıtlığına – erkən modern cəmiyyətlərdə rast gəlinən bir haldır- bu isə kölə ticarətinin daha da artmasına səbəb oldu. Lakin Osmanlı İmperatorluğu texniki və modernləşmə baxımından Polşa-Litva xanədanlığından, eləcə də 17-ci əsrdən etibarən güclənən Rusiya İmperatorluğundan belə geri də qalırdı. Böyük Pyotrın Rusiyada hakimiyyəti dövründə Qara dəniz və Aralıq dənizi ilə onu birləşdirən boğazlar uğrunda ruslar və türklər arasında mübarizə başladı.[40] Kiçik zəfərlərdən sonra Sant-Peterburq 1774-cü il Kiçik Kaynarca müqaviləsi ilə Qaradənizi ələ keçirdi. 1768-ci il Rus-Türk müharibəsi zamanı ağır məğlubiyyətə uğrayan Osmanlı Qara dəniz və bəzi ətraf əraziləri təslim etməli oldu. 1774-cü ildə Krım xanlığı Osmanlıdan ayrılaraq müstəqilliyini elan etdi, amma istər daxili, istərsə də xarici münasibətlərdə Rusiya himayəsində davam etdirdi. Qara dənizin şimal bölgəsindəki Kerç, Eniqala və Kinburn kimi stratejik əhəmiyyətli nöqtələrin itirilməsi Osmanlı üçün ağır itki idi. Rusiyanın Qara dənizin şimal bölgəsini Osmanlı və Tatar hücumlarından müdafiə etməsi və bölgədəki siyasi, iqtisadi və intellektual gücün artırılmasına yönəldilən strategiya Rusiyanın xarici siyasətinin uğuru hesab oluna bilər. Lakin bir müddət sonra bölgədəki dini və mədəni müxtəliflik Rusiya idarəçiliyini çətin vəziyyətə saldı. Odessa, Yalta kimi bölgələr turizm üçün çox əlverişli şəhərlər idi. Amma bölgənin təməl strukturunda olan əskiklər Krım müharibəsində meydana çıxdı. [40]. Müsəlmanlar kimi “yadelli” adlandırılan bəzi xalqlar, həmçinin slavyan xalqları içərisində tam inteqrasiya etməmiş Krım almanları

üzərində aparılan siyasət uğurlu olmamış, yerli əhali və gəlmə xalq arasında hüquq bərabərsizliyi nəzərə çarpırdı.[40].

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, 1768-1774 illəri arasındakı döyüşü nəticəsində imzaladıqları Kiçik Kaynarca Anlaşması ilə üstünlük Rusiya tərəfinə keçmiş və müqavilə ilə Rus ticarət gəmilərinə Türk boğazlarından keçid haqqı tanındı. 1779 Alyaskaavak müqaviləsi ilə Rusiyanın əldə etdiyi davamlı statusdan narahat olan Osmanlılar 1787-ci ildə Rusiya ilə yenidən müharibəyə girdi. Eyni zamanda qərbdə Avstriya ilə döyüşən Osmanlı döyüşdən ümid etdiyini əldə edə bilmədi və 1791də sona çatan döyüş nəticəsində Osmanlı 1792-ci ildə Rusiya ilə Yassı sazişini imzaladı. Bu müqavilə ilə Osmanlılar Krımın Rusiyaya məxsus olduğunu və bu səbəblə Rusiyanın Qara dənizdəki mövcudluğu qəbul etdi. Rusiya ticarət fəaliyyətlərində Türk boğazlarını və limanlarını istifadə etməyə davam edərkən qərbdə inkişaf edən hadisələr nəticəsində Osmanlı Rusiya ilə yaxşı əlaqələr qurma yoluna getməyi üstün tuturdu. Bu baxımdan tərəflər 1798-ci ildə bir anlaşma memorandumunu imzaladılar. Rusiya, boğazları döyüş gəmiləri üçün də istifadə etmə haqqını əldə etdi və bu müqavilə ilə Qara dənizin digər dövlətlərin gəmilərinə bağlı olması müddəası yarandı. Bundan əlavə, Osmanlılar və Rusiya Qara dənizə girmək istəyəcək ölkələrə qarşı birlikdə mübarizə aparacaqları barədə razılaşırdılar.

Təxminən səkkiz il davam edəcək olan bu ittifaq zamanla yerini yenidən döyüş mühitinə buraxsa da, tarixi boyunca Rusiya lehinə dəyişən Qara dəniz hegemoniyası zamanla oyuna daxil olan yeni aktyorlar ilə formalaşmağa davam etmişdir. Bu istiqamətdə, Qara dənizin bu statusunun beynəlxalq hala gəlməsi isə 13 İyul 1841-ci ildə imzalanan "Beynəlxalq Boğazlar Müqaviləsi" ilə baş tutdu. Bu müqavilə Boğazların statusu ilə bağlı məsələlərdə Osmanlının tək başına dəyişiklik etməsinə mane oldu. Eləcə də, Krım müharibəsi sonrası 1856-cı ildə imzalanan Paris sazişi Qara dənizin beynəlxalq siyasətdəki statusunu daha da qabartdı; Qara dənizi tamamilə neytral etdi. Paris sazişi ilə, Qara dənizdə heç bir dövlətin donanmasının olmaması və Qara dəniz sahilində yerləşən bütün gəmi tərsanələrinin dağıdılması

qərara alındı. Beləliklə, 48 böyük qərb dövləti, Rusiyanın Qara dənizin hegemonyasına qarşı çıxacağını bu müqavilə ilə təsdiqlədi. [6,s.7].

Qara dənizin əhəmiyyəti hər dövrdə öz aktuallığı ilə seçilmişdir. Qara dəniz Osmanlı imperatorluğunun daxili dənizi olduğu 15. və 16. əsrlərdə İstanbulun qarşından müdafiə olunması üçün əhəmiyyətli olmuşdur. 19. əsrdə İngiltərə İmperiya yolunun açıq tutulması (Anadolu, Orta Şərq və Hindistan ətrafları) uğrunda Qaradəniz xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir və bu məsələdə Osmanlı İmperatorluğu Rusiyaya qarşı İngiltərədən dəstək almışdır. 20. əsrdə Sovet hegemoniyasının yayılmasının qarşısını almaq yolunda bölgə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və Türkiyə buna görə Qərbdən dəstək almışdı.[45]

19.əsrdən əvvəl Qara dəniz regionu daha az mənlük, din və mədəniyyət axtarışında idi. Fərqli siyasi quruluşların (şəhər dövlətlər, imperatorluq və ulus dövlətləri) mövcudluğu sahil bölgələrində ticarətin dinamikliyini artırmışdı. Modern dövlətlərin yaranması ilə gömrük, mədəni və mənlük axtarışları bu ticari münasibətlərə mənfə təsir göstərdi . Son on ilə baxdığımız zaman isə həmin dövlətlər arasında təşkilatlanma cəhdlərinin artması, Qara dəniz regionunda qalan ucqar bölgələrində təşkilatmasına şərait yaradır və inkişafına təkan verir.

Zamanla dəyişən siyasi və hərbi konyuktura Rusiyaya Qara dənizdə yenə hegemon olmaq imkanı verdi. Necə ki I. Dünya Müharibəsində Rusiyanın müharibədən çəkilincəyə qədər, müttəfiqləri ilə etdiyi demək olar ki, bütün gizli müqavilələrdə ilk sırada gələn yeganə məsələ Qara dəniz və boğazlara hakim olmaq idi və Qərb dövlətləri 1856'daki rəftarlarının əksinə Rusiyanın bu istəyinə qarşı çıxa biləcək vəziyyətdə deyildirlər. Əksinə, onlar Almaniyayı məğlub etmək üçün Rusiyaya möhtac idilər. Beləcə, bu tarixi müddətdə Qara dəniz, Osmanlı, Rusiya və Avropa arasında əhəmiyyətli müzakirələrin və ittifaqların sanki bir mərkəz nöqtəsi kimi çıxış edirdi. Məhz bu məqamda, Qara dənizdə hakimiyyət uğrunda planları olan Almaniyanın "Goeben" və "Breslau" gəmiləri ilə Türk boğazlarından keçərək girdiyi Qara dənizdə Rus Donanmasına qarşı 29 oktyabr 1914-ci il tarixli bombardmanı nəticəsində, Osmanlının döyüşə daxil olduğunu xatırlamaq lazımdır.[16,ss 489-507]

Birinci Dünya Müharibəsinin Qara dəniz regionuna Rusiya İmperatorluğunun digər qərb bölgələrinə nisbətən təsiri zəif oldu. 1917-ci ildə Rusiya inqilabı dövründə Peterburq hökumətinin həll edə bilmədiyi 3 problem : torpaq, çörək və sülh bölgə əhalisini mövcud hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı. Bölgənin xüsusilə Sevastopol, Odessa kimi ərazilərində yerli əhali siyasiləşdirilərək hakimiyyətə qarşı istifadə olunmağa başladı. Rusiya İmperatorluğunun digər bölgəsindəki etnik azlıqlar, xüsusilə Krım tatarlarının 1917-ci ildə istəkləri dəyişdi. İlin əvvəllərində Rusiya İmperatorluğu ərazisində mədəni muxtariyyət tələb edən tatarlar, ilin sonunda müstəqillik tələb etməyə başladılar. Həmçinin Rusiya daxilində inqilabçı qüvvələrlə burjuaziya arasında gərginlik artdı. Bu gərginliklə Şimali Qara dəniz bölgəsi müharibə və dağıntıya məruz qaldı. [40]

1917-ci il Rusiya İnqilabı ilə çarlıqdan Sovetlər Birliyinə çevrilişi ilə Türkiyə , Bolqarıstan və Rumıniyanı Qara dənizi daxili dənizinə çevirmək istəyən Rus strategiyasının əsas hədəfinə çevirdi. Bu dövrdə bəhs edilən yeni yaranmış dövlətlər kapitalist quruluşlarından dolayı global bir ideologiyayı müdafiə edən Sovet propoqandasının təsirinə məruz qaldıqları üçün həmçinin suverenlik və müstəqillik kimi problemləri ilə üz-üzə qalırdılar. Bolşevik inqilabından sonra krım tatarları, Azərbaycan və Gürcüstan müstəqilliklərini elan etsələr də, sonuncu Bəyaz rusiya qalıqlarının Odessa və Novorossiyki limanlarından İngilis və Amerika gəmilərinə minib qaçışının ardından torpaqları Qızıl Ordu tərəfindən işğal edildi.[46]

Qara dəniz bölgəsinin ənənvi önəmi 1941-ci il Sovetlər Birliyinin Almaniyaya tərəfindən istilasından sonra ən acınacaqlı şəkildə özünü biruzə verdi və Qara dəniz bölgəsi Alman və Rumin orudları tərəfindən işğal edildi. Odessa 1941-ci ilin payızında ələ keçirildi və Transnistria adlandırılaraq Rumıniya ərazisinə çevrildi. Bölgə 1944-cü ildə Qırmızı Ordu tərəfindən fəth edilənə qədər ağır bir rejim ilə idarə olundu. Sovet partizanları tərəfindən Odessa “qəhrəman şəhər” olaraq adlandırıldı. [40]

Heç şübhəsiz Qara dəniz almanları, işğal rejiminin ağırlığına baxmayaraq onu dəstəklədi. Müxtəlif milliyətçi-sosialist qüvvələr yarımadaanın idarəsində müxtəlif

planl və strategiyalar izlədilər. Müharibə ərzində Krım tatarlarının Alman hərbiçilərinə dəstək verdiyi barədə məlumat yayılsa datam bir məlumat əldə edilməmişdir. [10,s.10] Çünki bəzi tatarlar sovet ordusu tərkibində almanlara qarşı mübarizə aparmış, bəziləri isə Dorfschutztruppen (kənd hərbiçiləri) və ya Hilfswillige (kənüllü yardımçılar) adlandırılaraq almanlara dəstək olmuşdu.[12.ss 35-47]

Qara dəniz soyuq müharibə illərində 2 qütblü sisteminin tarazlığı və Montre Boğazlar sazişinin özlüyündə əks etdirdiyi hüquqi qanunlar çərçivəsində ciddi bir problem mərkəzi olmamışdır.[1] Montre müqaviləsinin əsas məqsədi Qara dəniz sahili ölkələr olan Türkiyə, Bolqarıstan, Rumıniya, Ukrayna, Rusiya və Gürcüstanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Montre Müqaviləsi ilə Boğazlar qeydsiz-şərtsiz Türkiyəə verilmiş, idarəetmə hüququ tanınmışdır. Türkiyə, müqavilənin, döyüş gəmilərinin boğazlardan keçməsi ilə bağlı hər bir məsələni nəzarətdə saxlamaq hüququ qazanmışdır.1945-ci ildə Sovetlərin boğazların idarəsinin birlikdə həyata keçirilməsi istəyi Montre sazişini hədəf alsa da, Sovetlərin bu cəhdi baş tutmamışdır. Türkiyə Montre sazişinə heç bir dəyişiklik edilmədən həyata keçirilməsini öz siyasətinin prioritet məsələsi olaraq görür. Montre Müqaviləsinin təmin etmiş olduğu tarazlıq rejimi bir tərəfdə Türk boğazlarından keçid və nəqliyyat sərbəstliyi , digər tərəfdən isə Türkiyə və Qara dənizə sahili ölkələrin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzərinə qurulmuşdur.[21]

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Qaradəniz (Ukrayna, Rusiya, Gürcüstan) və Xəzər bölgəsi (Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan) yeni dövlətlər meydana gəlir. Moskva Qaradəniz və Xəzərdə əhəmiyyətli limanlarını itirir. Varşava Paktının dağılmasından sonra da Bolqarıstan və Ruminayada Moskvanın tərkibindən çıxır. Beləliklə Sovet ittifaqı vaxtında Qaradəniz (Türkiyə istisna) və Xəzər dənizi (İran istisna) Sovet dənizi ikən, bugün Qaradəniz Avropa dənizi, Xəzər isə Avrasiya dənizi çevrilir. Sovetlər birliyinin dağılmasından sonra Qaradəniz bölgəsi yenidən formalaşmağa başlayır.[44, s.350]

Sovetlər birliyi dağıldıqdan sonra geopolitik vəziyyəti dəyişən ən böyük ərazi məhz Qaradəniz regionu olmuşdur. Həm geostratejik, həm də geoiqtisadi önəmə sahib olan bu coğrafiya 1990-cı illərdə keçmişdə yatırılmış, dondurulmuş və ya uzadılmış bir çox mübahisənin ortaya çıxması ilə xaos vəziyyəti almışdır. Sərhəd mübarizələri, paylaşılana bilməyən torpaqlar və silahlar, etnik mübarizələr, keçid dövrünün yaratdığı daxili hakimiyyət çəkişmələri bu dövrdə Qaradəniz gündəmini olduqca qaynar saxlamışdır.[19,s.41] Bu mübahisələrin kölgəsində regional aktorlar, nizamlanmamış və davamət-diriləbilən xarici siyasət xətti formalaşdırılmasında çətinliklər yaradır. Ortaq maraqlar ön plana çıxarılmamış və regional inteqrasiya hədəflərində geriliklər nəzərə çarpacaq dərəcədə hiss olunur. Regional inteqrasiyanın zəif strukturu və dərinləşməsi məsələsindəki istəksizlik, bölgənin gələcək sabitliyi baxımından şübhə yaradır. [16,ss.489-507]

Regional və qlobal güclərin Qara dəniz bölgəsi üçün verdiyi mübarizə çərçivəsində tərəflər öz məqsədlərinə çatmaq üçün əllərindəki fərqli “kozır”lardan istifadə etməkdən çəkinmirlər. ABŞ bölgədə təsirini artırmaq məqsədiylə başda köhnə Sovet respublikaları olmaq üzrə Qara dəniz bölgəsi ölkələrində Qərb tərəfdarı olan liderlərin iqtidara gəlməsi üçün səy göstərir. Dünyada "demokratiya yaymağı" “vəzifə” kimi görən ABŞ demokratik bir şəkildə iqtidara gələ bilməyən öz tərəfdaşlarının "rəngli inqilablar" sayəsində iqtidarı ələ keçirmələrini dəstəkləmişdir. 2004-cü ildə Gürcüstanda, 2005-də isə Ukraynada keçirilən rəngli inqilablar nəticəsində Moskva, Qara dəniz bölgəsində iki əhəmiyyətli qalasını itirərkən, ABŞ-ın bölgədəki təsiri artmışdır.[19,s.41]

ABŞ eyni metodu Qara dənizin digər ölkələri və köhnə Sovet coğrafiyasının fərqli bölgələrində də sınaqdan keçirməyə çalışsa da bu səylərinin tərs nəticə verməsi və qanlı hadisələrə yol açması hələlik bu siyasətindən imtina etməsinə gətirib çıxardı. Rusiyanın Qərb dəstəkli inqilablara cavabı özünü çox gözlətmədi.[7]

Qara dəniz regionunun yerləşdiyi coğrafi ərazi tarixən siyasi, iqtisadi, hərbi maraqlardan irəli gələn qarşıdurmalar və ya ümumi maraqlardan doğan əməkdaşlıq məkanı olmuşdur. XVIII əsrdən başlayaraq tarixin müxtəlif fazalarında Qara dəniz

müxtəlif imperiyaların və dövlətlərin, beynəlxalq koalisiya və birliklərin (Osmanlı, Rusiya və Böyük Britaniya imperiyaları, SSRİ, Rusiya Federasiyası, Türkiyə Cümhuriyyəti, ABŞ, Aİ, NATO) bir-birinə zidd təsir və ya maraq dairəsində olmuşdur. Qara dənizin strateji əhəmiyyətinin əmsalı son dövrlər daha da artmaqdadır. Hazırda Qara dəniz və onunla sıx bağlı olan Xəzər regionu qlobal və regional güclərin çox zaman ziddiyyətli olan maraqlarının toqquşma meydanına çevrilmişdir. Son illərdə bu regiona maraq daha da artır və göstərilən ərazilər həm region güclərinin (Rusiya, Türkiyə, Rumıniya, İran), həm də qlobal güc mərkəzlərinin (ABŞ, Aİ, NATO, Çin) maraqlarının kəsişmə nöqtəsinə çevrilir. Bunun başlıca səbəbi isə regiondan Qərb dövlətlərini karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olan Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən əhəmiyyətli nəqliyyat xətlərinin keçməsidir.[33]

Nəticə etibarilə demək olar ki, həm coğrafi mövqeyi, həm sahib olduğu zəngin təbii sərvətləri, xüsusilə də Qara dəniz və ətraf regionlarda mövcud olan böyük təbii qaz və şist qazı yataqları regiona olan, çox zaman bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən maraqları daha da artırır. Bu ərazilərdə nəzarəti ələ almaq Avrasiyanın indiki və gələcək geosiyasi mənzərəsini müəyyənləşdirəcəkdir. Məhz buna görə dünyada mövcud olan qlobal güclərin maraqları göstərilən regionda cəmlənmişdir.

II Fəsil. Qara dəniz regionu və dövlətlərin mövqeyi

2.1 Bölgə gücləri və Qara dəniz regionu

2.1.1 Türkiyə və Qara dəniz

Regionda mövcud olan iştirakçıları güc və təsir imkanlarına görə, əsasən, 4 qrupa bölmək olar. *Birinci qrupa* Rusiya, ABŞ, Çin və Aİ daxildir. Bu dövlətlər qlobal güc mərkəzləri kimi formalaşmış və öz maraqlarını, siyasətlərini müstəqil şəkildə irəli sürə bilirlər. Onların maraqlarının reallaşması bu qrupa daxil olan digər dövlətlərlə manevr imkanlarından asılı olur. *İkinci qrupa* daxil olan dövlətlərə regional güclər kimi çıxış edən Türkiyə və Rumıniya aiddir. Bu dövlətlər regionda öz maraqlarını irəli sürə bilir, lakin onların tam reallaşması birinci qrupa daxil olan dövlətlərin maraqlarından asılı olur. *Üçüncü qrupa* təbii ehtiyatlarla zəngin, strateji coğrafi ərazilərdə yerləşmiş Gürcüstan və Ukraynanı aid etmək olar. Bu dövlətlər öz enerji ehtiyatları və strateji mövqeləri ilə regionun geosiyasi xəritəsində mühüm nöqtələr kimi çıxış edirlər. *Dördüncü qrupa* regionda fəaliyyət göstərən və ya təsiri olan beynəlxalq və regional təşkilatlar daxil edilir. Buraya NATO, ATƏT, MDB, QDİƏT (BSEC), KTMT, GUAM-ı aid etmək olar.[33]

Qaradəniz bölgəsi regional dövlətlər baxımından xüsusi önəmə malikdir. Xüsusilə tranzit yollarının üzərində yerləşməsi baxımından həmin dövlətlərə enerji çatdırılması məsələsində öz əhəmiyyətini daima qorumaqdadır.[18]

Sovetlərin dağılması və yeni sərhəd ölkələrin ortaya çıxması ilə birlikdə Türkiyə Qaradənizdə sahilyanı ərazisi ən uzun, iqtisadi sahəsi ən geniş və donanması ən müasir olan ölkələrdən biridir. Türkiyənin Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatını (QDƏT) qurması və Qara dəniz sahili olmayan Balkan və Qafqaz ölkələrini də bu təşkilata üzv etməsi 1998-ci ildə Qara dəniz sahili ölkələrinin donanmalarının qatılacağı 'Blackseafore'u qurması, Qaradənizdə mövcud olan boşluğu sahilyanı ölkələr arasında əməkdaşlıq ilə aradan qaldırmaq istəməsindən irəli gəlir. Türkiyə boğazlar üzərindəki suverenliyini və bölgə təhlükəsizliyini təmin edən Monro

rejiminin davamlılığını arzu edir. Digər regional və qlobal güclər kimi Türkiyə üçün də Qara dəniz bölgəsi, eyni zamanda enerji təhlükəsizliyi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.[8, ss.13-21]

NATO-nun fəal üzvü, ABŞ və Aİ-nin regionda reallaşdırdığı yanacaq ehtiyatlarının istehsalı və onların nəqli layihələrində əsas tərəfdaş kimi çıxış edir.[71] Türkiyə eynilə “Böyük Orta Şərqi” layihəsində olduğu kimi, “Genişlədilən Qara dəniz bölgəsi”ndə ABŞ ilə əməkdaşlıq etməkdədir.[47] Türkiyənin regionda başlıca maraqları regional güc kimi nüfuzunu saxlamaq, Xəzər hövzəsində hasil olunan təbii yanacağın onun ərazisindən keçməklə nəqlində əsas olan mövqelərini qorumaq və inkişaf etdirməkdir.[71] Türkiyə Nabukko boru xətti ilə Orta Asiya ölkələrinin təbii qazını Avropaya nəql edərək Rusiyanın mövcud mövqeyini qismən neytrallaşdıraraq Aİ-yə qarşı lazım gəldikdə istifadə edəcəyi siyasi bir üstünlüyü əlində tutmağı, eyni zamanda Qaradəniz-Qırmızı dəniz Enerji Koridoru Layihəsi ilə Uzaq Şərqi ölkələrinə neft daşınmasında tranzit ölkə və Orta Şərqi su və elektrik enerjisi ilə təmin edən ölkə olmağı hədəfləyir.

Bölgə üzərində Rusiya ilə liderlik uğrunda mübarizə özünü daha açıq şəkildə biruzə verir. Türkiyə-Rusiya əlaqələrini nəzərdən keçirərkən işin təhlükəsizlik mərhələsini gözardı etmək olmaz. İkitərəfli əlaqələrdəki təhlükəsizlik ölçüsü, xüsusilə Qara dəniz kimi əhəmiyyətli bir sahə olduğunda, daha çox həyatı önəm daşıyır. Boğazların həm Türkiyə, həm də bütün sahilələri dövlətlərin təhlükəsizliyi mövzusunda əhəmiyyəti, Türkiyənin Qara dəniz sahillərinin əhəmiyyətli bir hissəsini əlində tutması və ruslarla birlikdə iki ciddi gücdən biri olması iki ölkənin təhlükəsizliyi baxımından daha böyük önəm ərz edir. Son illərdə əməkdaşlıq çərçivəsində qurulan əlaqələr bütövlükdə iqtisadi tərəfə yönəldilmişdir; lakin təhlükəsizlik məsələsi münasibətlərdə daha vacibdir. İki ölkə digər bölgələrdə bir-birilə rəqabət aparsa da, Qara dəniz regionunda əməkdaşlıq üçün mühüm addımlar atmışlar. Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və BlackSeaForla yanaşı Qara dəniz bölgəsində sabitliyi təmin etmək üçün ikitərəfli anlaşmalarda imzalamışlar. Boğazların rejimini müəyyən edən 1936-cı ildə imzalanmış Montre müqaviləsi

sabitlik üçün əhəmiyyətli bir sənəddir, hər iki güc üçün də bu rejim çox vacibdir və onu müdafiə etmək niyyətindədirlər.[47] Ancaq Putin iqtidarı ilə və xüsusilə, Gürcüstan müharibəsi ilə birlikdə Rusiyanın regional güc olmaqla yanaşı super güc olma istəyi və əvvəlki təsir dairələrində yenidən söz sahibi olma təşəbbüsləri, Qara dəniz bölgəsində də bəzi tərəddüdlərin yaşanmasına səbəb olmuşdur. QDİƏT, Blackseofor, Qara dəniz Əməkdaşlığı istifadəsiz hala gəlmişdir. Sülh və sabitliyi gətirmələri planlaşdırılan bu təşəbbüslər heç şübhəsiz ki, uğursuz olmuşlar. Güclü bir Rusiya ilə bəzi tərəflərdən tarazlıq yarada biləcək Türkiyə, super güc olma məsələsində səslə fikirləşən və Qaradənizdə olan mübahisələrə aktiv şəkildə qoşulan Rusiyadan çəkinməkdədir. Hər nə qədər Qara dəniz Rusiya və Türkiyənin əl-ələ apardıqları siyasətlərin ortaq məkanı olsa da, Rusiyanın artan dəniz gücünü də nəzərə aldığımız zaman, Türkiyənin Rusiyaya olan enerji asılılığına baxmayaraq Qaradənizin əməkdaşlıq məkanından mübarizə məkanına dönməsi heç də təəccüblü deyildir.

2016-cı ildə Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi Valeri Gerasimov Türkiyəni ziyarət edir və o Türkiyəyə gəlməzdən bir gün əvvəl, bildirir ki, "Türkiyə artıq Qara dənizin böyük sahibi deyil". Gerasimovun sözlərinə də, Moskvanın Avrasiya konsepsiyası çərçivəsində baxmaq lazımdır. Qafqazda keçirilən təlimlərdən sonra Gerasimov qeyd edib: "Bir neçə il bundan əvvəl Rusiyanın Qara dəniz donanması, Türkiyə donanması ilə rəqabət aparırdı. Əvvəllər deyirdilər ki, Türkiyə Hərbi Dəniz Qüvvələri, Qara dənizin tək sahibidir. İndi isə hər şey dəyişib. Ona görə ki, Rusiyanın Qara dəniz donanması "Kalibr" tipli qanadlı raketlər daşıya biləcək sualtı qayıqlarla təchiz edilib. Təkcə sahil kompleksi "Bastion" çox şey deyir. Bu kompleks 350 kilometr uzaqlığa uçma qabiliyyətinə malikdir. Bosfor boğazı da daxil olmaqla!" [25]

ABŞ təhlilçisi Zbiqnev Bjezinski açıq şəkildə yazır ki, "Türkiyə Rusiyanın Cənub sərhədlərində Almaniyanın ABŞ üçün vaxtilə Orta və Şərqi Avropada oynadığı geosiyasi rolu oynayır". Z. Bjezinski Türkiyənin regionda önəmini qısa olaraq aşağıdakı amillərlə əsaslandırır:

- Türkiyə Qaradəniz regionunda vəziyyətin sabit qalmasında mühüm rol oynayır;
- Aralıq dənizindən Qaradənizə keçidləri nəzarətdə saxlayır;
- Rusiyanın Qafqazdakı mövqelərinin güclənməsinə imkan vermir;
- İslam fundamentalizmə qarşı siper rolunu oynayır;
- NATO-nun Cənubdakı dayağıdır və s.[38]

Tarixi baxımdan imperiya olan olan Türkiyə, yenidən öz kimliyi tapmaq zamanında 3 ayrı istiqamətə doğru yönləndirilməkdədir: modernistlər ölkənin Qərbə doğru istiqamətlənməsini, islamçılar cənuba doğru dönüb Orta Şərq və Müsəlman birliklərinə qoşulmağı və tarixi düşüncələri olan milliyətçilər şərqə dönüb Xəzər hövzəsinin türk xalqının əhatə edən və Orta Asiyada güclü bir Türk dövləti olmasının istəyirlər.[27, s.8]

Türkiyənin regionda sahib olduğu gücü nəzərə alaraq, bölgə idarəsində başlıca aktor olduğu məlumdur. Nəticə etibarilə qeyd edilməlidir ki, yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlər aktual qaldığı müddətcə Türkiyə hələ də bölgə də əsas söz sahiblərdən olacaq.

2.1.2 Ukrayna və Qara dəniz

Ukraynanın müstəqilliyindən sonra (1991) apardığı və mənimsəməyə çalışdığı daxili və xarici siyasət, Avropa-Atlantik və Rusiya arasında neytral mövqedə durmaqdır. Bu məqsədlə müxtəlif regional və beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq müqavilələrinə üzv olmuş, ya da daxil olmaq üçün müxtəlif strategiyalar ortaya qoymuş, xarici və onunla bağlı olan daxili siyasətdə müstəqil sahələr yaratmağa çalışmışdır. Bu sahələrdən biri və bəlkə də ən önəmlisi Qara dəniz və Xəzər hövzəsidir. Bunun əsas səbəblərindən biri bu bölgənin daşdığı stratejik önəmin, xüsusilə Soyuq müharibədən sonrakı dövr üçün bütün bölgə ölkələrini və hətta Ukraynanı da aşan bir şəkildə artması olmuşdur. Enerji tranzit sahələrinin bu bölgədə olması, Ukraynaya Rusiyadan olan enerji asılılığını bu bölgə ilə azaltmaq imkanı verir.[56 s.99]

Ukrayna üçün ən vacib və tarixi əhəmiyyətə malik, həmçinin Qaradənizin “Qaşıqçı almazı” adlandırılan Krım baxımından bölgə xüsusi önəmə sahibdir. Karadenizin Kipri mövqeyində olan Krım yarımadasının təbii vəziyyəti dənizlərə çıxış üçün stratejik önəm daşıyır. Krım yarımadası Qaradənizə şimaldan hakim bir coğrafi mövqeyə sahibdir. [8, ss. 13-21] Krımın idarəsi istər şimal-cənub xəttində, istərsə də şərq-qərb xəttində Qaradənizə strateji üstünlük bəxş edir və yarım adaya sahib olan aktora dənizin böyük bir bölümünü gəmilərə və ya uşuşa bağlamaq qabiliyyəti verir. Həmçinin Krım yarımadası cənub, qərb və şərq sahillərinə yaxınlıq baxımından Qafqaz, Türkiyə və Şərqi Avropanın təhlükəsizliyi baxımından önəmli bölgədir. Qara dənizi geopolitik baxımından qiymətli edən əsas faktor Krımdır. Krım, Azov dənizinə girişi-çıxışı və şimaldan Qara dənizə nəzarət edən mövqeyi ilə hər zaman əhəmiyyətli olmuşdur. Yaxın dövrə baxıldığı zaman Qaradəniz Donanmasının əsas mərkəz limanı, baxım və təmir yeri, logistika dəstəyinin təmin edildiyi yer olması baxımından Krım Moskvanın daim maraq obyektində olmuşdur. [8, ss.13-21] SSRİ-nin dağılmasından sonra Ukraynanın müstəqillik əldə etməsi və Krımın Ukraynada qalması əsas problemlərdən biri olmuşdur.[33] Ukraynanın müstəqillik əldə etməsindən sonra Rusiyanın önəmli hərbi bazalarından olan Odessa və Sevastopolu itirməsi, donanmasının 18,3%-ni və gəmiqayırma təsisatlarının yarısını Ukraynaya vermək məcburiyyətində qalması və iqtisadi çətinliyə görə gəmilərinin bəzilərini istifadə etməməsi Qara dənizdə “Dəniz gücü “ boşluğu yaratmışdı. Qara dənizin şimaldan nəzarətinə imkan yaradan Krımın Ukrayna idarəsində qalması ilə Rusiya dəniz qüvvələrinin yarımada qalması üçün Sevastopol dəniz bazasını kirayəyə götürmək məcburiyyətində qalmışdı. Bu dövrdə Rusiyanın “Çevrə doktrinası” ilə Qara dənizdə zəifləyən mövqeyini müdafiə etməyə çalışarkən , müstəqilliyini qazanan və Rus təsir dairəsindən çıxan dövlətlərin Avropa-Atlantik qurumları ilə əlaqəyə girməsi bölgə geostartegiyasını dəyişdirməyə başlamışdı. Ukraynanın müstəqillik əldə etməsindən sonra NATO və Aİ kimi təşkilatlara üzv olması və bundan sonra həmin təşkilatların Qaradənizə açılma

ehtimalı Moskva üçün Krımın önemini daha da artırmış və 2014-cü il Ukrayna Krizi ilə nəticələnmişdi.[2]

2018-ci ilin fevral ayının 19-unda Beynəlxalq dəniz hüququ məhkəməsində 1982-ci il Dəniz Hüququ BMT Müqaviləsinin pozulması ilə əlaqədar Rusiyaya qarşı qaldırdığı iddia çərçivəsində hazırladığı memorandumu təqdim etdi. Ukrayna XİN edilən açıqlamaya görə, təqdim olunan memorandum Rusiyanın , Ukraynanın Qara dəniz , Azov dənizi və Kerç boğazındakı müstəqillik haqlarını pozduğunu təsdiq edir. Ukrayna Rusiyanın Dəniz Hüququ BMT Müqaviləsinə pozmağı dayandırmasını və Ukraynanın Qara dəniz, Azov dənizi və Kerç boğazındakı haqlarını gözdən keçirməsini , həmçinin Rusiyanın Ukrayna sərvətlərini işğal etməsini verilən zərərin təzmin edilməsini tələb edir. [77]

Nəticə etibarilə, Ukraynanın itirdiyi əsas strateji bölgəyə Rusiyanın sahib olması və göstərdiyi güc nümayişi hələ bölgədə Rusiya təhlükəsinin olduğunu bariz nümunəsidir ki, Ukrayna bacardığı qədər bölgə dövlətləri ilə münasibətləri sıxlaşdırmağa və xüsusilə təhlükəsizlik sahəsində onlarla güclü əməkdaşlığa üstünlük verir.

2.1.3 Rumıniya və Qara dəniz

İkiqütblü sistemin çökməsinin ardından Şərqi Avropa ölkələrində quruluş və idarəetmə sahəsində baş verən ağırlı dövr özü ilə bərabər həmin ölkələrdə dəyişiklik və reformu da gətirdi. Köhnə Sovet ölkəsi olan Rumıniya da dəyişiklik prosesini keçərək yeni beynəlxalq sistemdə söz sahibi olmaq üçün öz iradəsini ortaya qoymuşdur. Bununla da digər Şərqi Avropa ölkələri kimi Rumıniyanın da Qərb dünyası ilə əməkdaşlığa gedən yolu izləməsi qaçınılmaz olmuşdur.[14, ss 35-47]

Ümumi olaraq tarixi dəyərləndirmə apardığımız zaman Rumıniyanın dövrdən-dövrə müxtəlif siyasətlər izlədiyini görəcəyik. Buna yol açan əsas səbəb 20.əsrdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin quruluşunda tez-tez meydana gələn dəyişmələrdir. İki qütblü sistemin dağılması Rumıniya üçün təhdidlərlə yanaşı, fərsətlər də gətirmişdir. Rumıniya 1990-cı illərin sonlarında xarici siyasətinin əsas

hissəsini Qərblə münasibətləri yaxılaşdırmağa yönəlmişdi. Aİ üzvlük perspektivi Rumıniya baxımından soyuq müharibənin bitməsi ilə əlaqədar ortaya çıxma biləcək mənfi ssenarilərin qarşısında əngəl olmuşdur.

Varşava Paktının dağılmasından sonrakı dövrdə təhlükəsizlik dilemmasında qalan Rumıniya bu dövrdən sonra ortaya çıxan boşluğu NATO ilə bağlamağa çalışmış və NATO-ya tam üzvlük, istəyi xarici siyasətində Qərbə yönəlməsinin bir digər forması olaraq ortaya çıxır. [14, ss 35-47]

Rumıniya və Bolqarıstan SSRİ dağıldıqdan sonra özlərinə xarici dəstəyə axtarışında oldular. Bolqarıstan 1999-da, Rumıniya isə 2004-cü ildə NATO-ya üzv oldular. Daha sonra hər iki ölkə 2007-də Aİ-yə üzv oldu.[45] Həmçinin Rumıniya son illər NATO-nun dəstəyi ilə öz HDQ-ni inkişaf etdirir.[33] Hər iki dövlət ABŞ-ın siyasi oyunun əsas mərkəzinə çevrilib. ABŞ- Çex Respublikası və Polşa ilə bərabər Rumıniya və Bolqarıstanda da “nüvə qalxanı sistemləri” ni yaratmaq layihələri bunun bir göstəricisidir.[8, ss 13-21] Bu baza bir tərəfdən Orta Şərqi istiqamətlənmiş, digər tərəfdən Qafqaz və Mərkəzi Asiyanı da hədəf almışdır.

NATO və Aİ-nin üzvü, ABŞ ilə beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində sıx əlaqələrə malik Rumıniya regionda mövcud olan problemlərin aradan qaldırılmasında fəal rol oynayır, NATO və Aİ-nin Şərqi doğru genişlənməsi və bu təşkilatlara üzv olmaq istəyən dövlətlərin dəstəklənməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir. Rumıniyanın milli və regional təhlükəsizlik sahəsində başlıca məqsədləri sırasında ABŞ ilə mövcud olan strateji tərəfdaşlığın möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, regional və subregional layihələrin inkişafı xüsusi yer tutur. Rumıniya Qara dəniz regionu, NATO və Aİ arasında körpü rolunda çıxış etməyi xarici siyasətinin əsas məqsədlərindən biri kimi görür. Bu dövlət bir sıra regional konfliktlərin (Dnes-tryanı və Balkanlarda) həllində vasitəçi kimi çıxış edir. [8, ss 13-21]

Rumıniya hərbi potensialını gücləndirmək məqsədi ilə son illər ABŞ və NATO ilə sıx əməkdaşlıq edir. Hazırda çoxməqsədli F-16 təyyarələrinin və digər hərbi nəqliyyat vasitələrinin alınması həyata keçirilir. ABŞ-ın “Lockheed Martin” şirkəti ilə birlikdə NATO-nun Rumıniya seqmentinin təminatı üçün çoxməqsədli mobil

RLS-lərin (AN/TPS-79) istehsalı reallaşdırılıb. 2005-ci ildə imzalanmış sazişə əsasən, Rumıniya ərazisində ABŞ-a məxsus 4 hərbi baza yerləşdirilib. Hərbi ekspertlərin qiymətləndirməsinə əsasən, bu bazalar vasitəsilə ABŞ HHQ-nə məxsus təyyarələr yanacaq doldurmaq üçün eniş etmədən birbaşa Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiyaya uçuşlar həyata keçirə biləcəklər Rumıniya Avropada ABŞ-ın irəli sürdüyü raketdən müdafiə sistemlərinin genişləndirilməsi sahəsində əsas tərəfdaşlardan biri kimi çıxış edir. Rəsmi Buxarest NATO-nun asimmetrik təhlükələrə qarşı həm alyans ölkələrinin sərhədləri daxilində, həm də bu hərbi blokun coğrafi ərazilərindən kənarında əməliyyatlar aparmaq üçün mümkün imkanların mövcudluğunu dəstəkləyir. Rumıniya belə imkanların digər beynəlxalq təşkilatların (məsələn, BMT-nin) mövcud konfliktləri nizamlaması zamanı həyata keçirdiyi əməliyyatlar zamanı aktiv istifadə oluna biləcəyini irəli sürür. [73]

Rumıniya hər nə qədər Avropa və ABŞ yönümlü siyasət yeritsə də, Rusiya təhlükəsinə qarşı bölgə dövlətləri ilə də hərbi ittifaqlar yaratmaqda davam edir.[32, s 10]

2.1.4 Bolqarıstan və Qara dəniz

SSRİ dağıldıqdan sonra özünə xarici dəstəkçi axtarışında olan digər bir dövlət də məhz Bolqarıstan idi. Onun 1999-da NATO-ya üzv olması, həmçinin 2007-ci ildə Aİ-yə üzvlüyü uzun müddətli əsarətin yaratdığı qorxu ilə qərbə sığınmasının bariz nüməsi idi. Bolqarıstanın Qara dəniz siyasətinə diqqət yetirdikdə görünən odur ki, əsas diqqət Rusiyadan müdafiə olunma və bölgə ölkələri ilə iqtisadi və ticari əlaqələrlə yanaşı daha çox təhlükəsizliklə bağlı əməkdaşlığa üstünlük verməsidir. Bunun bir nümunəsi kimi Bolqarıstan prezidentinin Ukraynaya səfəri zamanı verdiyi açıqlamalarda aydın hiss etmək mümkündür. Aparılan müzakirələr zamanı bəyan edilən fikirlərdən biri də Ukrayna, Polşa və Litvanın birgə briqadasına bənzər, Ukrayna, Rumıniya, Bolqarıstan briqadası yaradılsın. Bu briqadanın yaradılmasının həm Qara dəniz bölgəsi, həmçinin də Avropanın təhlükəsizliyi üçün mühüm rol oynayacağı bəyan olunmuşdu. Qeyd edilməlidir ki, 2014-cü ildə Varşavada Ukrayna

Müdafiə Naziri Valeri Geletey, Litva və Polşa müdafiə nazirləri arasında “LITPOLUKRBRIG” adlı briqadanın yaradılması ilə bağlı müqavilə imzalanmışdır.[74]

Lakin Bolqarıstan daxilində hələ də NATO və Rusiya arasında seçim etmək barədə dilemma mövcudluğunu qoruyur. Qara dənizin Şərqi hissəsində artmış olan Rusiya hərbi qüvvələri artıq Bolqarıstanı ikili düşünməyə vadar edir. Əslində Bolqarıstan özünü potensial Rusiya aqresivliyindən qorumaqdan daha çox, NATO müttəfiqləri ilə birlikdə özünümüdafiə sisteminə qatılaraq Rusiyaya qəzəbləndirməkdən daha çox narahatdır. Bolqarıstan NATO-nun Qara dənizdə inkişaf etmiş dəniz əməkdaşlığının “Rusiyaya qarşı tədbir” mənasında başa düşülməsindən çəkinir. Həmçinin Rusiyanın Qara dənizdə artan gücünün yaratdığı dərk edən prezident Rosen Plevneliyev və bir sıra mütəxəssis və siyasətçilər də var. Bu şəxslər Bolqarıstanın hava və dəniz təhlükəsizliyini təmin etməyə, həmçinin şimal-şərqdəki mövcud təhlükələrə qarşı müəyyən tədbirlər almağa səy göstərirlər. [22] Bununla bağlı olaraq 2016-cı ilin iyul ayında keçirilən NATO-nun Varşava sammitində Bolqarıstan NATO-nun anti-Rusiya layihəsindən imtina etdiyini və iştirak etməyəcəyini bildirmişdi. Bolqarıstanın baş naziri Boyko Borisov Rusiyaya qarşı olan heç bir hücum və ya tədbirdə iştirak etməyəcəyini və bu fikir davam etdiyi müddət ərzində lazım gələndə öz müdafiə və xarici işlər nazirini ora (NATO qərargahı) göndərəcəyini bəyan etmişdir. [51]

Lakin Rumıniya ilə müqayisədə Bolqarıstanın həm siyasi, həm iqtisadi, həm də hərbi potensialı çox aşağıdır. Xüsusilə siyasi cəhətdən Rumıniyaya nisbətən daha qeyri stabildir. Müdafiə Nazirliyi daxilində qeyri-leqal fəaliyyətlərin, yolsuzluğun mövcudluğu ölkə vəziyyətini daha çox zərər verir. Ən son olaraq Bolqarıstan müdafiə naziri öz səlahiyyətini qeyri qanuni işlərdə istifadə etməkdə günahlandırılmışdır. Bu problemlər xüsusilə Bolqarıstanın Qara dəniz bölgəsində mövqeyini zəiflədir, həmçinin bölgənin qeyri-stabilliyini daha da artırır. [53]

Bolqarıstan da bacardığı qədər Qara dəniz regionunda sabitlik və təhlükəsizliyinin bərqərar olması üçün öz söylərini göstərir və ən böyük təhlükəsi

olan Rusiyaya qarşı ittifaqlarda iştirak etsə də, açıq şəkildə ona qarşı olan etirazını bildirməkdən və hər hansı cəhdlərdən çəkinir

2.1.5. Gürcüstan və Qara dəniz

Gürcüstanın strateji mövqeyi onu tarix boyu ən önəmli ticarət yolu edir. Tarixi İpək yolu üzərində yerləşən Gürcüstan Avropa ilə Şərqi ölkələri arasında ən qısa və praktik ticarət yoludur. Poti limanı da bu yolun əsas mərkəzidir. Gürcüstanın ən mühüm limanlarından olan Poti günümüzdə də Avropa və Orta Asiya arasında Qara dəniz üzərindən bir körpü rolunu oynayır. Rioni çayının Qara dənizlə birləşdiyi nöqtədə yerləşən Poti liman şəhəri stratejik önəmə sahib bir ərazidir. Tarix boyunca Roma, Bizans, Əlcəzair tərəfindən koloniyə şəklində idarə olunan Poti şəhəri 1578-ci ildə Türklərin idarəsinə keçmiş 250 il boyunca, arada Gürcü krallığının idarəsində olduğu dövr istisna olmaqla Türklərin idarəsində olan Poti 1828-ci ildə Çarlıq Rusiyasına daxil olmuş. Sənaye inqilabı dövründə stratejik önəmə sahib olan bu şəhərdə 1872-ci ildə Gürcüstandakı ilk dəmir yolu xətti qurulmuşdu. Poti, 1991-ci ildə Sovetin dağılması ilə yenidən müstəqillik əldə edən Gürcüstanın, həmçinin inkişafa ehtiyacı olan digər Qafqaz ölkələrinin dünyaya açılan qapısı, Gürcüstanın Qara dənizdəki hərbi bazası olmağa davam etmişdi. [68]

Qafqaz və Qaradəniz bölgəsində kiçik bir dövlət olmasına baxmayaraq Gürcüstan xüsusi stratejik önəmə sahibdir. Xüsusilə SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqillik əldə edən Gürcüstan xarici aktorların əsas olaraq da, ABŞ-ın maraq dairəsində olmuşdur. Əsasən də 11 sentyabr hadisəsindən sonra ABŞ-ın Əfqanıstan qüvvələrinə müharibə elan etməsi Gürcüstanın Rusiya sərhəddində yerləşən Pankisi boğazında gürcü qüvvələrinin yetərsiz olduğunu göstərmiş və ABŞ bu səbəblə Gürcüstana hərbi ləvazimatlar, təcrübəli mütəxəssislər və əsgəri kollektiv göndərmişdir. Həmçinin ABŞ müxtəlif iqtisadi yardımlar, müxtəlif təşkilatların yaradılması ilə öz varlığını Gürcüstanda hiss etdirməyə başlamışdı. Əsl məqsədi isə uzun müddət SSRİ nəzarətində qalan və bundan qurtulmaq istəyən dövləti öz tərəfinə çəkməklə Rusiyanın bölgədəki üstünlüyünü tarazlamaq idi.

Həmçinin Gürcüstanın NATO üzvlüyü NATO üzvü ölkələr və Rusiya Federasiyası arasında mübahisə mövzusu olmuşdur. Rusiyanın Gürcüstanın NATO üzvlüyünü Xəzər və Qara dəniz Bölgələrindəki kritik enerji infrastrukturunun idarəsini ələ keçirməyə istiqamətli bir hücum olaraq qəbul etdiyi, buna müqabil NATO-nun ABŞ və AB-nin enerji təhlükəsizliyi baxımından strateji olan bu coğrafiyada daha təsirli olmağa çalışdığı müdafiə olunmaqdadır. Bu maraq və qəbul etmə asimetrisinin bölgədəki güc dinamikası baxımından daha da kompleks hala gətirməsi gözlənilir. Gürcüstanın NATO üzvlüyünün Rusiya ilə NATO arasında müzakirə mövzusu olmağa davam etməsi və Geniş Qara dəniz bölgəsinin geostrateji və geoeconomik əhəmiyyətinin artması gözlənilir. [48, s.4]

Gürcüstanın Rusiya üçün önəmini bir neçə səbəblə izah etmək olar; İlk olaraq, Natoya üzv olan Türkiyə ilə qonşu olan Gürcüstan, Soyuq Müharibə dövründə vacib hərbi bazalara ev sahibliyi etmişdir. Bu bazalarda olan rus əsgərləri və silahların vəziyyəti hələ də həll olunmayan məsələlərdəndir. Müxtəlif mübahisələrə səbəb olan bazalardan biri xaricində digərlərin boşaldığı bildirilir. İkinci olaraq, Rusiyanın nəzarət etdiyi bəzi önəmli neft və qaz kəmərlərinin mövcud və potensial istiqamətləri ilə önəmli Qara dəniz limanları Gürcüstan torpaqlarında yerləşməkdədir. [20, s.1]

Həmçinin Rusiya ABŞ hərbi gəmilərinin Gürcüstan və Ukrayna limanlarına daxil olmasından narahat olurdu. Rusiya, ABŞ-ın Gürcüstandakı hərbi varlığını artıraraq bu ərazini İrənlə yarana biləcək gərginlikdə istifadə edəcəyini düşünürdü. Bütün bu səbəblər 2008-ci ildə Rusiyanın Gürcüstan müdaxiləsi ilə nəticələndi. [61]

Avropa üçün də Gürcüstan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki əsas neft kəmərləri məhz bu ərazidən keçərək Avropaya çatdırılır. Eləcə də Aİ-nin İNOGATE layihəsi Gürcüstan üzərindən Avropaya enerji nəqlini nəzərdə tutur.

Ümumilikdə Gürcüstanın önəmini belə qruplaşdırmaq mümkündür: a) Rusiyanın həssas bölgələrinə yaxınlığı ; b) Enerji və nəqliyyat üçün əsas keçid ölkə olması; c) Böyük Orta Şərq Layihəsi çərçivəsində olması.[36, s.27]

2.2 Qlobal güclər və Qara dəniz regionu

2.2.1 Rusiya və Qara dəniz

Regionda marağı olan əsas böyük güclər ABŞ, Çin və bölgənin öz ərazisində yerləşən Rusiyadır. Bu bölgənin həm tarixi, həm coğrafi, həm də iqtisadi və mədəni baxımından Rusiyaya yaxınlığı onu Rusiya üçün maraqlı hala gətirir. Əsrlər boyu coğrafi mövqeyi baxımından Rusiyanın əsas diqqət mərkəzində olan Qara dəniz təsadüfi deyildir ki, XI əsrdən bəri Rus dənizi olaraq adlanmış və bu ad İranın, İtaliyanın, Ərəblərin və bəzi dövlətlərin rəsmi sənədlərində belə qeyd olunmuşdu. [52]

Birinci qrupa daxil olan ölkələr arasında Rusiya regionda indiyədək əsas güc kimi mövqeyini saxlaya bilir. İqtisadi, bəzi hallarda isə hərbi (ABŞ ilə müqayisədə) göstəricilərinə görə aid olduğu qrupdakı digər rəqibləri ilə müqayisədə geri qalmasına baxmayaraq, Rusiya regionda təsir gücünə görə indiyə qədər əsas rəqibi olan ABŞ-ı üstələyə bilər. Bunu ilk növbədə coğrafi determinizmlə izah etmək olar. Rusiya Xəzər və Qara dəniz regionlarını imperiya dövründən bəri öz təhlükəsizlik maraqları dairəsi kimi nəzərdən keçirir. Rusiya bu regionlardan təbii resursların digər qlobal güclər tərəfindən istifadəsini, həmin resursların onun nəzarətindən kənar nəqlini, Aİ-nin və NATO-nun şərqə doğru genişlənməsini milli maraqlarına təhlükə kimi qiymətləndirir.[33]

Bir neçə səbəbdən Qara dəniz regionu Rusiya üçün xüsusi önəm kəsb edir; Hər şeydən öncə bütün bölgə üçün önəmli bir qovşaq və stratejik mərkəzdir. Qara dənizə sahib olmaq bütün sahilboyu və region ölkələri üçün həyati önəm daşıyır. Həqiqətən də Qara dənizə sahib olmaq Rusiyanın Şərqi Aralıq dənizinə, Şimal Orta Şərqə və quru Avropanın digər yerlərində gücünü əks etdirməyə yardımçı olacaqdır. İkincisi, bölgə mal və enerji daşınmasında ən önəmli dəhlizdir. Regional limanlar və dəniz keçidləri üzərindəki nəzarət Rusiyaya ticarət və enerji üzərində gücünü göstərməyə imkan yaradacaqdır. Moskva, Xəzər dənizindən Avropaya qədər olan dəniz gücünü və təsirini də istifadə edə bilər. Belə bir hərəkət, Azərbaycandan və

Türkmənistandan gələcək enerji çeşidliliyi perspektivini zəiflədəcək və ən önəmlisi Avropa İttifaqının Rusiya orbitindən kənarında enerji müxtəlifliyi axtarmaq cəhdlərinə mane yaradacaq. Üçüncüsü, Rusiya üçün Qara dəniz Natonunu “yumşaq qarnı” və Şərqi qanadında müdafiəsiz bölgə kimi görünür. Bölgə mədəni, etnik baxımından müxtəlif və zəngindir və Rusiyaya bu baxımdan daha yaxındır və Rusiyanın bu bölgə üzərində uzun tarixi dövr ərzində idarəçilik keçmişidir. Region dövlətlərinin NATO alyansına daxil olması bölgədə Rusiya təsirini zəiflədə və etibarını azalda bilər.[26]

2016-cı il və 2017-nin əvvəlində NATO-nun Qara dənizdə keçirdiyi təlimlər zamanı da Rusiyanın mövqeyi bir mənalı olmadı. NATO 7 ölkə ilə ABŞ, Kanada, Türkiyə, İspaniya, Rumıniya, Bolqarıstan, Yunanıstan və Ukraynanın da daxil olduğu 2800 əsgəri qüvvə ilə birlikdə Qara dəniz bölgəsində “Sea Shield 2017”(Dəniz qalxanı-2017) adlı təlimlər həyata keçirdi. Burada 80 .000km-lik məsafədə 16 hərbi gəmi və 10 hərbi təyyarəsi Qara dəniz sularında və səmasında hərəkət etməkdədir. Təlimlər yanvarın 1-dən etibarən başlayıb 10 gün müddətində davam edəcəkdir. [58] NATO baş katibi Stoltenberq bu təlimlərin Rusiya və digər dövlətlər üçün heç bir təhlükə arz etmədiyini , eləcə də NATO-nun yeni bir soyuq müharibə istəmədiyini qeyd etdi. Həmçinin Rusiyanın Orta Şərqi dövlətləri üzrə Araşdırma Mərkəzinin Türkiyə bölməsi üzrə məsul şəxsi Dr. Andrey Boldyrevun açıqlamalarında, bu ilki təlimlərin keçən ilkinə nisbətən daha mülayim olmasını ABŞ-ın yeni prezidenti və NATO-nun birbaşa Rusiya ilə qarşılaşmaqdan çəkinməsi ilə əlaqələndirdi. Bu təlimləri incələdiyini və hər hansı bir təhlükə anında müdaxilə etməyə hazır olduqlarını qeyd etmişdi.[66]

Rusiyanın Enerji ehtiyatları ilə zəngin olan Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqazda öz təsirini gücləndirmək məqsədilə Rusiya yeni Avrasiya İqtisadi İttifaqı adlanan birlik formasını irəli sürür və dəstəkləyir. SSRİ-nin süqutundan sonra həm iqtisadi, həm də hərbi cəhətdən zəifləyən Rusiya regionunda daha güclü rəqiblərlə qarşılaşdı və onlara müəyyən mövqe güzəştlərinə getmək məcburiyyətində qaldı. Lakin 2000-ci illərin əvvəllərindən Rusiya maraqlarına daxil olan bu və digər regionlarda hərbi

və iqtisadi iştirakını gücləndirməyə, əvvəlki nüfuzunu bərpa etmək üçün cəhd etməyə başladı.. Rus gücünün göstəricisi Qızıl Ordu yerinə Rusiya təbii qazı və böyük qaz şirkəti GAZPROM , Rusiya böyük elektrik şirkəti UES (United Energy System), rus mədəniyyəti və rus istehlak malları ön plana çıxdı. Göründüyü kimi enerjiyə neft və qazla bərabər elektriki də əlavə edən Rusiya Qaradəniz regionunun onun üçün önəmli bir daha vurğulamaqdadır.

Liviya və Suriyada hərbi dəniz bazalarını itirdikdən sonra Sevastopol limanı Aralıq dənizinə çıxış üçün Rusiyanın təhlükəsizlik maraqları baxımından həyati maraq kəsb edir. 2010-cu il Xarkov razılaşmasına əsasən, Rusiyanın Hərbi Dəniz Qüvvələrinin 2040-cı ilə qədər Kırıda yerləşməsinin təsdiqlənməsinə baxmayaraq, 2014-cü ildə Ukraynada hakimiyyət dəyişikliyindən sonra və bu ölkənin Aİ-yə, gələcəkdə isə NATO-ya interqrasiyasını qiymətləndirərək, Rusiya Kırıda yerləşdirilmiş Hərbi Dəniz Qüvvələri hissələrini gücləndirdi. Nəticədə Kırımı ələ keçirmiş oldu. Bunu öz xalqını qorumaq məqsədilə etdiyini irəli sürsə də, burada digər maraqların olması aşkar idi. [18]

Rusiyanın bölgədə hərbi varlığını sübut etməyinin ən son addımı 2015-ci il sentyabrında Suriyaya rus hərbi müdaxiləsi oldu. Soyuq müharibənin bitməsindən sonra ilk dəfə Rusiya, Qara dəniz dəniz qüvvələrinin layihələndirmə bacarığını göstərdi və hər iki müdafiə sistemini də işə saldı. Əməliyyatda S300 və SS26 təyyarələri istifadə olundu. [57]

Rusiya son illər istər Xəzər, istərsə də Qara Dəniz Hərbi Donanmalarının gücləndirilməsini prioritet kimi qəbul edir. Rusiyanın Qara dəniz höfzəsində hərbi iştirakını gücləndirməsinə baxmayaraq, burada o güclü rəqiblərlə qarşılaşır. Belə ki, Türkiyə Hərbi Donanması Qara dənizdə ən böyük donanmalardan biri sayılır və son illər ABŞ HDQ-ə məxsus gəmilərin buraya səfərləri intensivləşir. [59]

Türkiyə, Soyuq Müharibənin ən çox hiss edildiyi dövrdə belə Qara dənizdə NATO varlığını istəməmiş və Rusiyanı öz gücü daxilində neytrallaşdırmaq fikrində olmuşdur. Soyuq müharibənin bitimində bölgədə güclü mövqeyə əldə edən Türkiyə üçün Qara dəniz sanki bir “Türk Gölü” mövqeyində idi. Türk donanması mübahisəsiz

birinci güc idi və 2000-ci illərin əvvəllərində bütün sahilboyu dövlətlərin qatılacağı bir rifah bölgəsi yaratma düşüncəsində idi. Ancaq 2000-ci ildə Putinin Rusya prezidenti olması və Rusiyanın yaxın çevrəsində daha aktiv bir xarici siyasət aparması, Rusiyanın hərbi modernizasiyası bölgə üstünlüyünün yenidən Rusiya tərəfə dəyişməsinin xəbərçisi idi. 1990-cı illər 2-yə 1 olan Türk-Rus donanma gücü səviyyəsi, Rus-Gürcü müharibəsi sonrası Rusiyanın 2-yə 1 üstünlüyünə çevrildi. Qara dəniz bölgəsi, Türkiyə və Rusiya üçün bir əməkdaşlıq sahəsindən çox, iki ölkənin bir-birlərinin sərhədlərini görə bildiyi bir sahə. Suriyadakı beynəlxalq nüfuzunu artırmağa çalışan Rusiya, Ukraynada və Gürcüstanda qazandıqları qazancları itirmək niyyətində deyildi. Türkiyə üçün bu heç də yaxşı xəbər deyil. Çünki Türkiyə Qara dəniz və Qafqazda sstatuskvonun qorunmasından yanadır. Qara dəniz bölgəsi üçün yaxın gələcəkdə qarşıdurmaların sona çatması mümkün deyildir və Türkiyə öz torpaqlarına bu qədər yaxın mübahisələrin onun üçün də təhdid yaratdığının fərqi vardır. Bu artan təhlükələrə görə Türkiyə Rusiya ilə normal münasibətləri davam etməyi hədəfləməkdədir.[25]

Ümumiləşdirmək lazım gələrsə, Qara dənizin artan geopolitik, iqtisadi və enerji tranziti məsələlərində artan önəmi davam etdikcə Rusiyanın bu bölgəyə marağı azalmayacaq. Qara dəniz qeyri-sabit mövqeyə malik ərəb regionu ilə Rusiya arasında tampon rolunu oynayır. Həmçinin NATO və Aİ-nin Qafqaza oradan isə Rusiyanın Uzaq Şərqiə doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün nəzarət altında saxlanması mühüm regiondur.

2.2.2 ABŞ və Qara dəniz

SSRİ-nin yoxluğunda yenidən formalaşan siyasi sistemdə “yeni dünya nizamı” başlığı ilə öz hegemoniyasının genişləndirməyə çalışan ABŞ-ın Qara dənizlə bağlı siyasəti də bu düşüncəsi ilə mütənasibdir. ABŞ dövlət idarəçiləri ilə yaxın münasibətdə olan, ya da onların arasından gələn şəxslər tərəfindən qələmə alınan, həmçinin Amerika stratejik sənədləri “Böyük şahmat taxtası” və “Genişlədilən Qara dəniz Layihəsi” –nin ana fikri; ABŞ hegemoniyasına qarşı olan rəqiblərin həqiqi

rəqiblərə çevrilməsinin və regional ittifaqların yaranmasının qarşısının alınmasıdır. Bu məqsədlə ABŞ, Xəzər bölgəsini 1994-cü ildə “maraq dairəsi”, 1996-da “ həyatizəruri məkan” elan etmiş, 1997-ci ildə “Yeni bir əsr üçün Amerika Beynəlxalq Təhlükəsizlik Strategiyası ilə əvvəlki Sovet Respublikalarının Avropa-Atlantik sistemi ilə bütünləşməsinin “ həyatı-təhlükəsizlik marağı” olduğunu vurğulamışdı. Beləliklə ABŞ, Qara dənizi 1990-cı illərin ikinci yarısından etibarən özünün “ zəruri həyatı məkanı” olaraq görməkdə idi. [30, s.54]

Dünyada heç bir bölgə Amerikalıların beyin xəritəsində Qara dəniz qədər bölünməmişdir. Qara dənizi əhatə edən ölkələri 3 fərqli kateqoriyaya ayırır: Rumıniya və Bolqarıstan Avropadadır, NATO və Aİ üzvüdürlər. Rusiya, Moldova, Ukrayna və Gürcüstan əvvəlki SSRİ üzvləridir, yaxşı və ya pis bu ölkələr hələdə Sovetin qalıqları olaraq tanınır. Türkiyə kürd üsyanı səbəbilə qarmaqarıışıq, Suriyə və İran ilə olan müharibə səbəbilə gedərək Orta Şərqi ana güclərindən biri olaraq görülməkdədir. [29]

ABŞ-ın “Geniş Qaradəniz” bölgəsi ölkələrində istifadə edəcəyi stratejik alətlər; a) demokratiya və bazar iqtisadiyyatı ; b) enerji; c) ticarət; d) təhlükəsizlikdir.[32, s.10] Xüsusilə Qara dəniz terrorizmin, narkotik qaçaqmalçılığı üçün ən əlverişli məkandır. Bunun qarşısını almaq məqsədilə Türkiyənin başçılığı altında digər dövlətlər də öz sahillərini, limanlarını qorumaq məqsədilə mübarizə aparmağa başladılar. ABŞ isə bu mübarizəyə dəstək verməklə öz mövqeyini orada möhkəmləndirmək niyyətindədir. Lakin təhlükəsizlik məsələsində ABŞ-ın qarşısında iki məsələ var : Birincisi, ABŞ sahiləni dövlət deyil, və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün onun nə edə biləcəyini və necə edəcəyinə məhz bu amil təsir edir. İkincisi, Türkiyə, həmçinin Rumıniya və Bolqarıstan kimi ölkələrlə müttəfiqliyi son 5 ildir ki, müsbət istiqamətlidir və bu dövlətlərin NATO üzvü olması və NATO-nun bölgəni öz təsir altına alması ABŞ-a bu işdə yardımçı olur. ABŞ bu sayədə onların keçirdikləri tədbirlərə dəstək verməklə bölgədə öz varlığı saxlayır.[60, s.3]

ABŞ bu regionu Belarusiya və Rusiyanın hərbi müdaxilələrinin kontrol altında tutmaq və xüsusilə də İrana qarşı qəfil hərbi müdaxilə üçün Qara dənizi hərbi baza,

radar stansiyaları və kəşfiyyat təyyarə ilə izləmə mərkəzi olaraq istifadə edir. Açıqca qeyd olunmasa da, ağıllı müdafiə sistemi Rusiya, Çin, İran və Şimali Koreya nüvə silahlarına qarşı bir qoruma təşkil etmək üçündür. 2005-ci ildə Azərbaycanın İran sərhədində yerləşən Astara və Bakının şimalında Xızı bölgəsində “S” adlandırılan 2 radar stansiyası yerləşdirmişdi.

Soyuq müharibədən sonra tək super güc olaraq qalan ABŞ-ın 11 Sentyabr hadisəsi ilə dünyada terrorizmlə mübarizəsi və bu mübarizədə İslam dünyasını demokratikləşdirmə səylərini bir həll yolu olaraq görməsi, ABŞ-ın özünün və NATO-nun Qara dənizdəki təsirini artıraraq daha əhəmiyyətli rol oynamasına səbəb oldu. Bu bölgə 11sentyabr hadisəsindən sonra Əfqanıstana qarşı hərbi müdaxilənin dəstəklənməsi baxımından önəmli rol oynadı. Çünki bölgə alternativ hava koridoru və Mərkəzi Asiyadakı SSRİ tərkibində olan ölkələrdə təsis edilən Amerika bazalarına keçid asanlıqı vermişdir.[8, ss 13-21]

11sentyabr hadisəsindən sonra həmçinin beynəlxalq təhlükəsizlik baxımından ABŞ Silahlı Qüvvələrini Şərqi Avropaya doğru yaymışdı. Polşa, Macarıstan, Rumıniya və Bolqarıstanı bu yeni plan içərisində əsas yerləşmə mərkəzləri olaraq planlaşdıran ABŞ, bu istiqamətdə Qara dənizdə hərbi bazalar əldə etmişdi. Rumıniyada Babadağ, Köstəncə və Fetesti bazaları və Bolqarıstandakı Bezmer və Novo Selo bazaları ABŞ-ın Qara dəniz bölgəsində yeni stratejik bazaları idi. [6, s.7]

NATO-nun beynəlxalq təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə artıq Avropadan kənara çıxması zəruridir. ABŞ və NATO-nun Gürcüstan və Ukraynanı NATO-ya qatmaq istəklərinin də səbəbi budur. [8, s.7]

Bölgənin demokratikləşməsi və öz təsirini bölgədə artırması üçün ABŞ-ın bölgədəki dondurulmuş problemləri də həll etməsi lazımdır. Gürcüstan və Ukraynanın NATO üzvlüyünün dəstəklənməsinin bir başqa səbəbi də budur. ABŞ-ın bölgədə təsirini artırma səyinin bir başqa səbəbi, Rusiyanın Avrasiya bölgəsində enerji sahəsindəki hakimiyyətini azaltmaq və siyasi gücünü qırmaq istəməsidir. ABŞ –ın bölgədəki əhəmiyyətini qruplaşdıraraq;

- ABŞ bu regionu Belarusiya və Rusiyanın hərbi müdaxilələrini nəzarət altında tutmaq və xüsusilə də İrana qarşı qəfil hərbi müdaxilə üçün Qaradənizi hərbi baza, radar stansiyaları və kəşfiyyat təyyarələri ilə izləmə mərkəzi olaraq istifadə edir.
- Bu bölgə 11 sentyabr hadisəsindən sonra Əfqanıstana qarşı hərbi müdaxilənin dəstəklənməsi baxımından önəmli rol oynadı. Çünki bölgə alternativ hava koridoru və Mərkəzi Asiyadakı SSRİ tərkibində olan ölkələrdə təsis edilən Amerika bazalarına keçid asanlıığı vermişdir.
- ABŞ-ın bölgədə təsirini artırma səyinin bir başqa səbəbi, Rusiyanın Avrasiya bölgəsində enerji sahəsindəki hakimiyyətini azaltmaq və siyasi gücünü qırmaq istəməsidir.
- Qara dəniz ABŞ-ın Qafqazdan Avropaya qədər uzanan bir təhlükəsizlik şəbəkəsini yaratmaq layihəsində də əhəmiyyətli rol oynayır
- Həmçinin bu region ABŞ üçün iqtisadi və enerji tərəfi ilə bir körpü, insan, narkotik və silah qaçaqmalçılığının qarşısını almaq üçün bir bariyer olaraq əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, ABŞ həm bölgə ölkələrinə nəzarət etmək, həm Rusiyanın Avropa ölkələrində yaratdığı asılılığı azaltmaq, həm də Yaxın və Orta Şərqdəki problemlərə lazım gəldikdə müdaxilə etmək məqsədilə bölgədə öz varlığını qorumaq niyyətindədir. Amerikada istər Respublikaçı, istər Demokrat liderlər hakimiyyətdə olsun xarici siyasətlərində qırmızı bir xətt vardır, o da , hər zaman ən önəmli olan şey Amerika maraqlarıdır. Böyük dövlət olmanın ağırlığı ilə uzunmüddətli siyasət qərarları alan ABŞ-ın Qara dəniz bölgəsi qarşı olan marağının artaraq davam edəcəyi göz qabağındadır. [32, s.10]

2.2.3 Çin və Qara dəniz

Çin özünün enerji təhlükəsizliyi və çeşidliliyi baxımından Qara dəniz bölgəsinə önəm verməkdədir. Çinin artan enerji ehtiyacı ilə yanaşı, əsas beynəlxalq

maraqlarından olan enerji təhlükəsizliyinin təşkil olunması üçün enerji mənbələrinə sahib və tranzi ölkələrin olduğu hədəf bölgələrdən biri Qara dəniz regionudur. [41]

Son illər Çinin Qara dəniz regionuna marağı artmaqdadır. Çin bu regiona superlayihə adlandırdığı “İpək Yolunun iqtisadi kəməri” strategiyasının tərkibində əsas faktorlardan biri kimi baxır. Çinin təqdim etdiyi layihənin Avropa İttifaqının və Rusiyanın təklif etdiyi regional layihələrdən başlıca fərqi onun sırf iqtisadi əməkdaşlıq kontekstində olması, dövlətlərin daxili siyasətlərinə qarışmamaq xəttidir. “İpək Yolunun iqtisadi kəməri” strategiyası Çin, Mərkəzi Asiya, Şərqi və Qərbi Avropa ölkələrini və onlara yaxın regionları əhatə edir. [32, s.10] ABŞ, Avropa İttifaqı və Rusiya göstərilən regionlarda bəzən hətta hərbi münaqişələrlə müşayiət olunan rəqabətdə olduqları zaman, Çin cəlbədic iqtisadi təkliflərlə, sərmayələrlə həmin regionların bazarlarına daxil olur. “İpək Yolunun iqtisadi kəməri” layihəsinə paralel reallaşan “Su İpək Yolu” çərçivəsində Çin Cənub-Şərqi Avropada portların tikilməsini və alınmasını nəzərdə tutur ki, bu da onun Avrasiya məkanının iqtisadi nəzarətə götürülməsi niyyətlərindən xəbər verir.

Ukrayna böhranından əvvəl Çin Kırım adasını “Su İpək Yolu” layihəsi çərçivəsində nəzərdən keçirir, Sevastopol yaxınlığında iqtisadi və texnoloji inkişaf zonasının yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Çini Krimda əsasən dərin sulara malik portun inşası maraqlandırır. Hətta Ukrayna böhranından sonra, 2014-ci ilin avqust ayında adaya Çinin işgüzar nümayəndə heyətinin səfər etdiyi bildirilirdi. Çin Krimda iqtisadi layihələrin gerçəkləşdirilməsinə 2013-cü ildən başlayıb (Çin və Ukrayna arasında Krimda portun inşası, hərbi-texniki və kənd təsərrüfatı sahələrində sərmayələrin yatırılması ilə bağlı müqavilə də imzalanmışdı) və hazırda da bu regionda iqtisadi layihələrdə maraqlı olduğunu bildirir. [33]

2014-cü ildən etibarən Çinin bölgə ölkələri ilə xarici ticarət həcmi 60 milyard dollar olmuş və Çinin bu bölgədəki layihələrə ümumilikdə 5 milyard dollar xərclədiyi aşkarlanmışdır. Ukrayna, Polşa, Türkiyə və Ruminiyada Çin investisiyaları olduğu məlumdur. Bu da getdikcə Qaradəniz bölgəsindəki güc boşluğunun doldurulmasında Çinin də payının olacağına sübutdur. Çini Avropaya bağlayan dəmir tolu xətlərinin

Qaradənizin şimalından və cənubundan keçdiyi və bu xətlərin Çinin xarici ticarətində mühüm rol oynadığı da gözərdi edilə bilməz.

Çin İpək yolu layihəsi adı altında iqtisadi münasibətlərlə yanaşı həmçinin Qara dəniz ölkələri , xüsusilə GUAM ölkələri ilə siyasi əlaqələr də saxlamaqdadır. Qara dənizin ən böyük ölkəsi olmasa da , Gürcüstan Çinin marağını cəlb etməkdədir.

2014-cü ildə Çin, Gürcüstanın üçüncü böyük ticarət ortağı və Gürcüstanın ən böyük sərmayəçisi oldu. 2016-cı ildə Çin Gürcüstanın ən böyük ixracat məhsulu olan Gürcü şərabının ən üçüncü ən böyük idxalçısı oldu. Çin demək olar ki, bütün sahələrdə artıq aktiv iştirak etməyə başladı. 2015-ci ildə Çin və Gürcüstan , Çinin Avrasiyadakı ilk müqaviləsi olan Çin-Gürcüstan Sərbəst Ticarət Müqaviləsi müzakirə etməyə başladılar. İki ölkə 2017 13 may tarixində müqaviləni imzaladı .

İpək yolu layihəsi olmayana qədər , Ukrayna və Çin arasında iqtisadi münasibətlər çox zəif idi. 2005-dən 2012-yə qədər Çin Ukraynanın ixracat etdiyi ölkələr sırasında ilk 10-luqda belə yox idi. Ukrayna böhranı ilə , 2013-cü ildən bəri Çin həmin sıralamada ilk 4-lükdə yer alır. 2016-cı ildə Çin Ukrayna ticarətinin ikinci ən böyük hədəfi oldu. 2016-cı ildə Çinin dəstəyi ilə Ukrayna Gürcüstan, Azərbaycan və Qazaxıstan üzərindən Trans-Xəzər Beynəlxəzlə Ticarət Yolu layihəsini istifadəyə verdi. Bu yeni yol Kiyevi Rus təhdidindən və embarqosundan uzaqlaşdıraraq Asiyaya daha yaxın edir.

Çinin bölgədə nüfuzunun artması Rusiyanın mövqeyini keçici yox, qalıcı olaraq təhdid edir. Lakin nəticə etibarilə Rusiya- Qara dəniz ölkələrinin münaqişələri davam edəcək və təsiri azalmayacaq. Pekin Kiyevdən başlanacaq yeni tranzit yolu layihəsini təsdiq etdikdə belə bu maliyyə baxımından daha çox, stratejik baxımından önəm daşıyırdı. Lakin bu yeni layihəni təklif edən zaman bəzi ölkələr buna qarşı çıxa bilər , məsələn Azərbaycan və Moldova , Dağlıq Qarabağ və Transdinestr münaqişəsinin rəğmən Rusiya ilə münasibətləri daha yaxındır. Məhz buna görə Çinin bölgədə apardığı siyasi fəaliyyətləri bölgənin siyasi dinamikasına cüzi dəyişdirə bilər. [64]

Beləliklə, Çin layihəsinin uğurla gerçəkləşəcəyi təqdirdə regionda mövcud olan global güclərin hesablaşma məcburiyyətində qalacaqları yeni güc əmələ gələcəkdir.

Belə olduqda yaxın gələcəkdə Qara dəniz regionunda ABŞ, AI, Rusiya və Türkiyə ilə yanaşı Çinin də geosiyasi maraqlarının təmsil olunması baş verəcəkdir.[45]

III Fəsil. Qara dəniz regionu və təşkilatlar

3.1 Regional təşkilatlar və Qara dəniz regionu

3.1.1 Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və Qara dəniz

Artıq Cənubi Qafqaz ölkələrində Ukrayna, Azərbaycan və Gürcüstan üzvlərini qərbbə tərəf çevirdilər və onların yaratdıqları təşkilatlara üzv olmağa başladılar. Asılılıqdan qurtula bilmədiyi üçün daha çox Rusiya ilə ittifaqa meyl edən Ermənistan isə bölgədə qurulan təşkilatlara qeydsiz qalmamışdır. Bölgədə yaradılan təşkilatlardan ən birincisi Qaradəniz regionu ölkələrinin yaratdıqları Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) olmuşdur.[19, s.41] Mərkəzi İstanbul olan QDİƏT 25 may 1992-ci ildə qurulmuşdu. Əsas qurucu ölkələr: Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan, Ermənistan, Moldova , Gürcüstan, Ukrayna, Bolqarıstan və Rumıniyadır. Digər 3 ölkə : Serbiya, Yunanıstan, Albaniya.

[76]

Təşkilatın əsas quruluşu :

Xarici İşlər Nazirləri Şurası– QDİƏT-in yeganə qərarverici orqanıdır. İldə iki dəfə toplanan məclis, səsvermə üsulu ilə qərarları qəbul edir.

Yüksək səviyyəli Məmurlar Komitəsi- Qurum yüksək səviyyəli bürokratlardan ibarətdir. Xarici İşlər Nazirləri Şurasının qərarlarının icra olunmasına nəzarət edir, həmçinin şuraya məsləhətlər verərək ortaq yol xəritəsinin müəyyənləşdirilməsinə yardımçı olur.

Təşkilata bağlı qurumlar:

- Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Parlament Assambleyası;
- Ticarət və İnkişaf Bankı;
- Qaradəniz Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzi;
- İş Şurası. [75]

QDİƏT yaradılması fikri 1980-cı illərin sonlarında Şərqi Avropa ölkələrində Sovetlər Birliyinin çövriliş dövründə meydana gəlmişdi. Xammal və enerji qaynaqları cəhətdən çox zəngin olan köhnə Sovetlər Birliyində müdafiə və kosmos sənayesi kimi sahələrə investisiya edilmiş, buna qarşılıq başda istehlak malları olmaqla insanlara istiqamətli investisiyalara laqeydliklə yanaşılmışdı. Türkiyə isə köhnə Sovetlər Birliyinin ehtiyac duyduğu və Qərb ölkələri ilə ticarətdə çətinlik çəkəbiləcəyi qida və istehlak mallarına sahibdir. Bütün bu yeni şərtlər Qara dəniz Hövzəsindəki digər ölkələr üçün də etibarlıdır. Üstəlik Sovetlər Birliyində bir çox Türk respublikalarının olması, əlaqələrin inkişaf etdirilməsində əsas faktorlardandır.

Bütün bu səbəblər, Türkiyə ilə Qaradəniz sahili olan ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlıq və regional inteqrasiya cəhdi üçün uyğun bir mühit meydana gətirmişdir. QDİƏT fikri belə bir mühidə ortaya atılmışdır.

QDİƏT, dünyada qloballaşma və regional səviyyədə beynəlxalq inteqrasiya istiqamətində, siyasi və iqtisadi sahədə yenidən formalaşma prosesinin bir məhsuludur. Şərqi Avropada, iqtisadi ölçüdə sərbəst bazar iqtisadiyyatına və siyasi ölçüdə plüralist demokratiyaya keçid prosesinin yaratdığı mühidə, mövqeyini və

zamanlamasını tapan QDİƏT fikri, liderliyini Türkiyənin etdiyi bir regional iqtisadi əməkdaşlıq cəhdidir.[67]

Bu təşkilat iqtisadi əməkdaşlığı əsas tutsa da, ölkələrinin təhlükəsizlik məsələsinə də müsbət təsir etmişdir. Çünki soyuq müharibə dövrünün xarakteristik özəlliyi olan, öz daxilinə qapanma, qapalı iqtisadiyyat, yaxın qonşuları potensial düşmən və təhlükə görmə, həmişə təhlükə qorxusu ilə yaşamaq ölkələri bir-birindən uzaqlaşdırmışdı. Bölgədəki bu qurum problemləri görüşüb müzakirə edərək həll etməkdə, həmçinin iqtisadi və siyasi münasibətlərin inkişaf etdirilməsində çox mühüm rol oynamışdır. 1992-ci il 25 may tarixində yaradılmış Qaradəniz İqtisadi Təşkilatı əsas 3 istiqaməti qarşısına məqsəd kimi qoymuşdur: 1) Münaqişə əvəzinə əməkdaşlığı təşkil etmək; 2) qloballaşma ilə birlikdə regionlaşmanı da dəstəkləmək; 3) Avropada yeni bölünmələri əngəlləmək. [19, s.41]

QDİƏT-in əsas məqsədi QDİƏT bölgəsindəki dövlətlərdə davamlı inkişafı üçün lazımi sabit iqtisadi mühiti yaratmaq olmasına baxmayaraq, bölgə ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlıq mövzusunda başlayacaq olan dialoqun, zamanla siyasi platformaya yayılması və bölgə sülhü və təhlükəsizliyinin təmin olunmasını da nəzərdə tutmuşdu. QDİƏT-in quruluş sənədinin müxtəlif maddələrində vurğulanan iqtisadi əməkdaşlıq, bölgədə sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında bir nömrəli yoldur. İştirakçı ölkələrin niyəti, deklarasiyanın 5.maddəsində qeyd olunduğu kimi, ATƏT-in iş prinsipindən yola çıxaraq, bütün Avropanı əhatə edən ortaq iqtisadi məkanın yaradılmasına təkan verməkdir.[42, ss. 15-16]

Bölgə ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın və siyasi dialoqun meydana gəlməsi istiqamətində yaradılmış platforma olan QDİƏT, Türkiyə-Yunanıstan, Ermənistan-Azərbaycan və Ukrayna-Rusiya kimi ölkələrin təmsilçilərini ABŞ və ya Aİ-nin təzyiqi olmadan bir araya gətirmişdi. Zirvə iclaslarında və ya çalışma qruplarında bir neçə dəfə bir araya gələn ölkə təmsilçiləri aralarındakı həssa siyasi gərginliklər və etimad problemlərinə qeyri-rəsmi çərçivədə toxunma imkanı əldə etmişlərdir. Qurulduğu gündən etibarən bölgədə iqtisadi inkişafa və əməkdaşlığa nail olmaq üçün çalışan QDİƏT –in bölgədəki gərginliklərin və toqquşmaların qarşısını

alma və ya həll etmə kimi gücü və səlahiyyəti yoxdur. Bununla birlikdə, keçən vaxt ərzində bölgədə, beynəlxalq arenaya paralel olaraq insan və narkotik qaçaqmalçılığı, qeyri-qanuni köç, terrorizm kimi yeni təhlükə mənbələrin meydana çıxması ilə QDİƏT genişlənmiş təşkilatçılığı ilə bu problemlərə ortaq müdaxilə məqsədilə bölgə ölkə arasında dialoqu artırmağa yönəlmişdir.

Lakin üzv ölkələr arasında olan münaqişələr bütün cəhdlərə rəğmən qarşıya qoyulan məqsədlərin tam olaraq reallaşmasına, QDİƏT-in tam potensialı ilə işləməsinə mane olur. [54, ss.130-162]

3.1.2 GUAM və Qara dəniz

Enerji qaynaqlarına hakim olma mübarizəsinə girən RF, ABŞ-ın dəstəyi ilə yaradılan GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova, sonra da qısa bir müddət üçün Özbəkistan) ilə Qərb yönümlü bir Qafqaz təşkilatını qarşısında gördü.[28, s.87] Rusiyanın təzyiqlərinə qarşı çıxmaq üçün siyasi məsləhət forumu olaraq Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova tərəfindən 1997-ci ildə yaradılmışdır. 1997-ci ildə bu ölkələrin prezidentləri Fransada ortaq bir sənəd imzaladılar. Bu sənəddə 4 ölkənin əməkdaşlıq etmələrinin önəmi, TRASEKA-nın canlandırılması, torpaq bütünlüyü, dövlət suverenliyi, sərhədlərin dəyişməzliyi və toxunulmazlığı, əməkdaşlıq, insan haqları, demokratiya, hüququnun üstünlüyü kimi anlayışları ələ alaraq daha təhlükəsiz və sabit olaraq Avropaya inteqrasiya etmək niyyətində idilər.1999-cu ildə Vaşinqtonda keçirilən Zirvə iclasında Özbəkistan da üzv oldu.[42,ss.15-16]

Yaradıldığı ilk 5 ildə Avropa-Qafqaz-Asiya koridoru arasında iqtisadi və ticari əməkdaşlığının artırmaq istəyən mühüm bir təşkilat halında idi. Mövcud təhlükəsizlik məsələlərinin müxtəlif səviyyələrdə müzakirə edilməsi, münaqişələrin həll edilməsinin təşviq edilməsi və digər risk və təhdidlərin ortadan qaldırılması üçün bir forum rolunu oynayırdı.[70]

2001-ci ildə Yaltada imzalanan müqavilə ilə GUÖAM qurumsallaşdırılması və təşkilatın hərbi-siyasi deyil, iqtisadi əməkdaşlığı üstün tutan bir qurum olduğu

açıqlandı. Ancaq təşkilatın iqtisadi yönümlü olduğu açıqlansa da, fəaliyyətində iqtisadi inkişafı bağlı diqqətə dəyər bir təşəbbüs nəzərə çarpmır. Bunun səbəbi də üzv ölkələrin iqtisadi gücünün kifayət qədər güclü olmamasıdır. Həmçinin üzv ölkələri müstəqil xarici siyasət yeritmək iqtidarında deyil. Eləcə də bu qurum digər dövlətlərin mənfi reaksiyası ilə qarşılaşmaqdadır. Məsələn, Rusiya və Ermənistan GUÖAM-ı özlərinə qarşı qurulan bir təşkilat olaraq görürlər.[42,ss.15-16]

Yaradıldığı andan etibarən ABŞ dəstəyi alan təşkilat ayaqda qala bilmədi. Bölgə ölkələri arasında hüququn aliliyi, regional əməkdaşlıq kimi məfhumlar üzərində anlaşmazlıq yarandı. 2008-dən bəri GUAM aktiv deyil. 2008-dən bəri yüksək səviyyəli GUAM toplantısı 2017-ci ilə qədər keçirilməmişdi. 2000-ci illərdə hər il simvolik olaraq baş tutan GUAM və AB arasında XİN görüşləri belə keçirilməməyə başladı. Bəs bu fəaliyyətsizliyə səbəb nədir? İlk öncə onu qeyd etmək olar ki, təşkilat olaraq GUAM-ın ortaq bir siyasi baxışı yoxdur. ÜZV dövlətlər xüsusilə Rusiya ilə əlaqədar müxtəlif siyasi maraqlara sahibdir. Məsələn Moldova liderləri Qərb və Rusiya arasında dalğalanır. Məsələn, 2017-ci ilin aprel ayında Moldova prezidenti GUAM-ın məqsədinə ks olacağını düşündüyü Rusiya liderliyindəki Avrasiya İqtisadi Birliyində müşahidəçi statusu almağa çalışdı. Eynilə, Azərbaycan iqtisadi çətinlik və Avropa İttifaqı və ABŞ ilə nisbətən soyuq münasibətləri ilə əlaqədar Rusiya ilə daha yaxın münasibətlər sürdürməkdədir. Bu ortaq fikrə gələ bilməmək məsələsi təkə GUAM-ın daxili hərəkətsizliyini izah etmir, həmçinin GUAM-ın ABŞ ilə münasibət qurmasına da mane olur. Bu da Vaşinqtondan gələn dəstəyin azalmasına səbəb oldu.

[64]

Qurulduğu andan etibarən GUAM təşkilatının fəaliyyətlərindən narahat olan RF, rəsmi şərh verməkdən davamlı qaçmaqdadır. Lakin Rusiyanın əsas mətbuat orqanı “Pravda” qazeti, ABŞ-ın birbaşa GUAM-ın himayədarı olmasından, həmçinin RF-in bölgə ölkələri ilə əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün addım atdığı bu dövrdə ABŞ-ın GUAM-ı özü üçün güclü bir ittifaq etmə səyi içində olduğunu ifadə edərək RF-nin narahat olduğunu açıqladı. Türkiyə də bu təşkilatın Rusiyaya qarşı qurulduğu fikrini dəstəkləyirdi. [28, s.87]

Son zamanlar GUAM ilə münasiblərdə yeni bir aktor nəzərə çarpır. GUAM-ın qeyri-aktiv olması və ABŞ dəstəyinin azalması ilə Çin bölgədə öz təsirini göstərməyə başladı. Geopolitik baxımdan Çinin bölgədə fəaliyyətinə imkan verərsə, dah böyük gəlir əldə edəcək. Bu günə qədər bütün GUAM dövlətləri Rusiya ilə dondurulmuş , və ya davam etməkdə olan münaqişələr yaşamışlar. Gürcüstanın Abxaziya və Osetiya, Ukraynanın Kırım və Donbas, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Moldovanın Transdniesterləri ya Rusiyanın idarəsi , ya da təsiri altındadır.Çin bu münaqişələrin heç birini qəbul etmədi. Həm 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan münaqişəsində, həm də 2014 Ukrayna krizində , Pekin, BMT TŞ iclasında səs vermədi və torpaq bütünlüyü və suverenliyi uğrunda dəstək verdi. Beləliklə GUAM dövlətlərinin Çinə yaxınlaşmaqla, Rusiyadan daha güvənli olduğu üçün iqtisadi baxımından daha çox gəlir əldə edəcəklər. [64]

Nəticə etibarilə, bölgədə Türkiyənin iştirak etmədiyi və Rusiyanın qəti əleyhinə çıxdığı üçün zəif qalmış daha dar əhatəli təşkilatlardan biri GUAM-dır. Özbəkistanın əvvəl qoşulub sonra 2005-də ayrılması, üzv ölkələrdə mövcud olan daxili siyasi vəziyyət, Rusiyanın artan təzyiqi və qərb tərəfindən az dəstəklənməsi təşkilatın bugünkü fəaliyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxardı.

3.1.3 Qaradəniz Dəniz Təşkilatı Vəzifə Qrupu və Qara dəniz regionu

Qaradəniz bölgəsində ən önəmli hərbi ittifaq olan və Türkiyə, Bolqarıstan, Rumıniya, Gürcüstan , Rusiya və Ukraynanın üzv olduğu bu təşkilat bölgədə üzv dövlətlərin dəniz qüvvələrinin birgə əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi və bölgənin təhlükəsizlik məsələlərində çox vacib rola sahibdir. [19, s.41]

1990-cı illərin başından etibarən bölgədə ortaya çıxan siyasi və iqtisadi sahədəki müsbət irəliləyişlər, Qara dəniz bölgəsində fəaliyyət göstərəcək çoxmillətli dəniz gücü yaratmaq fikri , 1994-1995-ci illərdə ortaya atılmışdı. Bu fikir daha sonra 1998-ci ildə Varnada, İkinci Qara dəniz Dəniz Qüvvələri Rəhbərləri İclasında Türk Dəniz Qüvvələri tərəfindən irəli sürülmüşdü. Nəticə etibarilə, Qara dəniz regionu

ölkələri arasında QDTVQ-nın yaradılması haqqında 2 aprel 2001-ci ildə müqavilə imzalandı.[42, ss.15-16]

Tamamilə dəniz vahidlərindən ibarət olmaqla birlikdə, digər silahlı qüvvələr də lazım olduqda, QDTVQ-nı dəstəkləyəbiləcək. Soyuq müharibə zamanı əks bloklarda iştirak edən bölgə ölkələrinin bir araya gətirilməsi baxımından düşünüldüyündə, QDTVQ-un əhəmiyyətli bir təşkilat olduğu deyilə bilər. Qara dəniz, bölgə ölkələri üçün ortaq bir istifadə sahəsidir. Bu məzmununda QDTVQ, iş birliyinin inkişaf etdirilməsi üçün atılmış əhəmiyyətli bir addımdır. Həmçinin xalqların yaxınlaşması baxımından da ictimai bir təsirin ola biləcəyi deyilə bilər.[19, s.41]

Lazım olduqda vəzifəyə çağrıla bilən QDTVQ çərçivəsində, üzv ölkələrin dəniz güclərinin yardımını ilə dənizdə axtarış əməliyyatları, insani yardım, ətraf mühiti qoruma, mina təmizləmə əməliyyatları, həmçinin üzv dövlətlər tərəfindən müəyyənləşdiriləcək digər işlərin görülməsini də nəzərdə tutur. Həminin 2004-cü ildən etibarən QDTVQ-in iş prinsipinə təşkilatı cinayətlər və terrorist təhlükələrlə mübarizə də daxil edilmişdi. “Terrorizmlə Mübarizə Əməliyyatı” adlı ilk tətbiqat, 5-27 avqust 2004-cü ildə həyata keçirilmişdi. İş prinsipinin dəyiştirilməsi və dərhal ardınca terrorla mübarizə əməliyyatının tətbiq edilməsinin pərdə arxasında NATO ünsürlərinin Qara dənizə girməsinin qarşısını almaq olmuşdu. NATO üzvü olmasına baxmayaraq Türkiyə, yeni NATO üzvləri Rumıniya və Bolqarıstanın NATO-nun Aralıq dənizdə həyata keçirdiyi əməliyyatın Qara dənizə yayılmasından narahat duymuşdu. Rumıniya və Bolqarıstan Qara dənizdə Rusiya və Ukraynanın gücünü tarazlaşdırmaq üçün NATO dəniz qüvvələrinin mütəmadi olaraq Qara dənizdə olmasını istəyirdilər. Ancaq Montre Müqaviləsinin şərtlərinə ciddiyyətlə yanaşan Türkiyə, müqavilənin pozulması qarşı olan hər hansı bir cəhdə heç də müsbət yanaşmayaraq, Qara dəniz təhlükəsizliyinin sahilyanı dövlətlər tərəfindən təmin olunması fikrini müdafiə edən Rusiya ilə əməkdaşlıq edərək, QDTVQ-nın iş prinsipini dəyiştirmək üçün təşkilatı cinayətlər və terrorla mübarizə məsələlərini də onun vəzifələri sırasına daxil etmişdi. [3, s.8]

QDTVQ-nin hərbi fəaliyyətinə paralel olaraq, siyasi müzakirə iclasları da keçirilməkdədir. Siyasi dialoqlar XİN xüsusi təmsilçiləri və Yüksək ixtisaslı mütəxəssislər qrupunun iclasları çərçivəsində aparılır. 2004-cü ildən bəri davam edən QDTVQ-nin Siyasi Müzakirə Qrupu ilə əldə edilən əməkdaşlıq, QDTVQ-nin sahiləyən ölkələr arasında qeyri-qanuni dəniz ticarəti və assimetrik risklərlə mübarizədə istifadə edilə biləcək uyğun bir alət olduğu anlayışını gücləndirmişdi. Bu çərçivədə QDTVQ-nin terrorizm, narkotik, silah və insan qaçaqmalçılığı ilə kütləvi qırğın silahlarının yayılmasına qarşı dəniz əməliyyatlarında istifadə ediləcək planların hazırlanması davam edir. [42, ss 15-16]

Yarandığı vaxtdan bəri bir neçə hərbi təlimin keçirilməsinə baxmayaraq, QDİƏT-in inkişafına mane olan amillər BLACKSEAFOR-un da güclənməsinə mənfi təsir etdi. Belə ki, Rusiya və Gürcüstan arasında 2008-ci ilin avqustunda baş vermiş müharibədən sonra rəsmi Tbilisi öz hərbi qüvvələrini BLACKSEAFOR-dan geri çağırdı. [33] Rusiya və Türkiyə Gürcüstan müharibəsindən qısa bir zaman sonra ortaq bir zəmin yaratdı və bu QDTVQ çərçivəsində əməkdaşlığın yenidən formalaşması üçün mühüm bir addım idi. Nəhayət, donanma tətbiqatları yenidən başladı və 1prel 2009-da Gürcüstan istisna olmaqla bütün üzvlər hərbi tətbiqatlar həyata keçirdilər. Məşqlər 2010-cu ildə də davam etdi. 2011-ci ildə 10 illiyini qeyd etmək məqsədilə Boğaziçi boyunca Türkiyədə dəniz yürüş keçirildi. Hətta Gürcüstan belə öz gəmisini bu yürüşə göndərmişdi. Beləliklə, təşkilatın fəaliyyəti müəyyən manelərə baxmayaraq kiçik də olsa davam edirdi, ancaq dialoq platforması və əhatəli bir təşkilat olaraq rolu getdikcə azalmaqla idi. [55, ss.23-30] 2014-cü ildə başlayan Ukrayna böhranından sonra təşkilatın gələcək fəaliyyəti suallar doğurur. [33]

Nəticə etibarilə, Qaradəniz Dəniz Təşkilatı Vəzifə Qrupu tam bir hərbi təşkilat olmağı qarşısına məqsəd qoymadan Qara dəniz sahiləyən dövlətləri arasında əməkdaşlıq və dialoqu təşkil etmək baxımından xoş niyyətli qurum olaraq yaradılmışdı. Ancaq regional geosiyasətin qarışıq olması təşkilatı həqiqi təhlükəsizlik gücünə çevirməyə imkan vermədi. Qara dəniz bölgə ölkələri üçün heç vaxt birinci sırada deyildi, Türkiyə Orta Asiya və Orta Şərqi doğru istiqamətlənmişdi və bipolyar

dünyadakı rolunu yenidən formalaşdırmağa çalışırdı. Post-sosialist ölkələr iqtisadi böhran və siyasi qeyri-sabitliyin öhdəsindən gəlməyə cəhd edir, NATO və Aİ ilə bütünləşməyə çalışırdılar. Rusiya isə daxili problemlərini həll etməyə və bölgədəki üstünlüyünü yenidən qazanmağa cəhd edirdi. Qaradəniz Dəniz Təşkilatının əməkdaşlıq sahəsi məhdud idi və insani yardım və axtarma-xilas etmə vəzifələri ilə əhatələnmişdi. Məhz buna görə də 2008 böhranına qədər aktiv fəaliyyət göstərə bildi. Çünki üzv dövlətlərin heç bir siyasi imtiyazı və vəzifələri yox idi. Geostrateji proseslərin tez-tez dəyişməsi və mürəkkəb forma alması Qaradəniz Dəniz Təşkilatı Vəzifə Qrupunun Qara dənizdəki fəaliyyətində öz mənfi tərəflərini göstərmiş və dövlətlər arasında münaqişələr və Rusiyanın təsiri bölgədə bu təşkilatın inkişafına mane olmuşdur. [55, ss.23-30]

3.2 Beynəlxalq təşkilatlar və Qara dəniz regionu

3.2.1 Avropa İttifaqı və Qara dəniz

Qeyd olunduğu kimi Qaradənizə çıxışı olan (Bolqarıstan, Ruminaya, Ukrayna və Gürcüstan) ölkələr Rusiya Federasiyasından uzaqlaşaraq, Qərbə yaxınlaşmağa başlamışdı. Bu ölkələrin qərbə istiqamətlənməsində atdıqları bu stratejik addım onların qarşdakı illərdə Avro-Atlantik məkana inteqrasiya edəcəklərinə bariz nümunədir.[44, s.350] Kimlik arayışında olan bu ölkələrin Şərqdən Qərbə doğru istiqamətlənməsi Qaradənizin bu iki məkan arasında sıxışib qalmasından da asılıdır. Həm sahil dövlətləri olan Ukrayna və Gürcüstanın ortaya çıxması, həm bu 2 yeni müstəqil ölkə ilə Şərq Bloku ölkələri Rumıniya və Bolqarıstanın yenidən Moskvanın təsir dairəsinə düşməkdən çəkinərək özlərinə “xarici dəstəkçi” axtarışına istiqamətlənmələri, bu axtarışın nəticəsində qapının NATO və Aİ-yə açılması xüsusilə Rusiyanı narahat edir. Bu ölkələrin Moskvanın təsir dairəsinə girməkdə qorxudan əsas səbəb, dağılıqdən sonra Rusiyanın hələ də bu bölgənin özününkü hesab etməsi, Qərbin bura daxil olmasını özü üçün təhdid olaraq görməsini açıqlaması və bu bölgələrdə yaşayan rus vətəndaşlarının müqəddəratını təyin etmə

haqqının olduğunu söyləməsidir. Buna görə də bölgə ölkələri qərbə istiqamətlənmiş və NATO və Aİ-yə üzvlüyü bunun qarşısını alacaq bir sədd və onları bu təhdidlərdən qoruyan bir qalxan olduğuna inanmışlar.[45]

Aİ Şərqi Avropanı sərhədləri daxilinə aldıqdan sonra, Cənubi Qafqaz, Orta Asiya və Rusiya ilə münasibətlərini “daha geniş bir Avropa” anlayışından inkişaf etdirərək, “Qonşuluq siyasəti” adlandırdığı layihə üzərindən inkişaf etdirməyə çalışmışdı. [24, s.5] Bununla Aİ Qaradəniz bölgəsində dondurulmuş mübahisələrin həll edilməsində, siyasi və iqtisadi reformaların həyata keçirilməsində daha üstün rol əldə etmək niyyətində idi.[44, s.350] 2004-cü ildə yeni proqramına Cənubi Qafqaz ölkələrini də daxil edir. Aİ-nin Sovetlər Birliyi coğrafiyasında ikinci genişlənməsi məhz bu regionu əhatə edir. Beləki bu layihələr çərçivəsində ölkələrlə müxtəlif müqavilələr imzalayan Aİ TACİS, TRASECA, İNOGATE kimi texniki və maliyyə yardımını nəzərdə tutan müxtəlif proqramlar ilə onlara kömək etməyə çalışmışdır. Aİ-nin Qaradəniz regionundakı mənfəətləri belə özətlənə bilər: demokratik idarəçəlik və bazar iqtisadiyyatı, ulus ötəsi təhlükəsizlik, dondurulmuş münaqişələrin həlli, enerji mənbələrinə əlçatanlıq və Rusiya mənfəətlərinin tarazlaşdırılması.

Aİ regional genişlənməyə xüsusi önəm vermişdi və xüsusilə 2007-ci ildə Rumıniya və Bolqarıstanın Aİ üzvü olması ilə bərabər Şimal Şərqi Avropa və Şimal Şərqi Asiya ölkələrini Qaradəniz Sinergetikası ilə dəstəkləmişdi.[62,ss.1-14] Aİ-nin 2007-ci il genişlənməsi ilə sərhədləri artıq Qaradəniz sahillərinə kimi gəlib çıxmışdı. Digər tərəfdən Rumıniya və Bolqarıstanın Aİ sərhədləri içərisinə qatılması bölgədəki təhlükəsizlik riskləri, iqtisadi və siyasi risklər Birliyin əsas problemlərinə çevrilmişdi. [19,s.41]

Sinergetika – qonşuluq siyasətinin əsası olaraq Qara dəniz sahilində yerləşən Şərqi Avropa, Orta Asiya və Şimali Qafqaz ölkələri ilə ,ortaq problemlərin həll olunmasına və iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərin inkişafına əsaslanırdı.Məqsəd bu ölkələrin demokratiyasının və iqtisadi inkişafa dəstəklərini daha da artırmaq, stabilliyi və inkişafı dəstəkləmək, bölgəyə istiqamətlənmiş layihələri həyata keçirmək və sülhü təbliğ edərək münaqişələrin qarşısını

almaq. Xüsusi olaraq sinergetika ; transport, enerji və ətraf mühit məsələlərinə fokuslanmışdır. Lakin onun həll edəcəyi digər məsələlər arasında təhsil, sağlamlıq və s də yer alır. [62, ss.1-14]

Lakin bu layihənin uğur qazanmadığı açıq-aşkar ortadadır. Bunu bir neçə səbəblə izah edirlər:

- Aİ baxımından;
- bölgə ölkələri baxımından ;
- geopolitik baxımdan. ; [19 s.41]

Bu layihə ilk öncə problemlə bir dövrə təsadüf etmişdir. 2007-2008-ci illərdə irəliləyən sürülən Qonşuluq siyasəti ilə Avropa, bir-birinə həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni baxımdan uzaq olan iki regionun şərq və qərbin birləşməsinə cəhd göstərmişdi. Bu da bir çox dövlət tərəfindən narazılıqla qarşılanmışdı. Çünki çox maliyyə hesabına həyata keçirəcəkləri islahatlardan nə əldə edəcəklərini hələ də bir çox dövlət dərk etmirdi və Şərq tərəfdaşlığına dəstək olan ölkələr bu layihənin ona rəqib olacağını düşünüb bundan imtina etmək qərarına gəlmişdilər. Həmçinin bu illərdə davam edən iqtisadi böhran, üzv ölkələrin sıxıntı içərisində olmaları, Birliyin əsasən iqtisadi böhrana fokuslanması, layihəyə lazımı vəsaitin ayrılmaması və bəzi üçüncü ölkələrin layihə daxil olmaq istəməmələri uğursuzluğun səbələrindən idi. Həmçinin bölgədə mövcud olan dondurulmuş mübahisələr ölkələrinin sinergetika içərisində hərəkət etmələrinə mane olmuş və lazımı əməkdaşlıq qurula bilməmişdir. Lakin bütün bu uğursuzluqlara rəğmən bu layihə ilə Aİ bölgədə nüfuz sahibi ola bilmişdir. [24, s.5]

Bölgəni Aİ üçün özəl edən digər bir səbəb enerji məsələsidir. Xüsusilə 2006-cı ildə Ukrayna üzərindən yaşanan təbii qaz böhranından sonra Rusiyaya olan enerji asılılığını azaltmaq istəyi Aİ-nin strateji prioritetinə çevrilmiş və birliyini təhlükəsizlik mərkəzi, enerji mənbəyi və yolları baxımdan çoxçeşidliliyini təmin edən Cənub-Şəriq Avropa, Qafqazlar, Xəzər bölgəsi və Mərkəzi Asiyaya doğru istiqamətlənmişdir. Qaradəniz bölgəsinin bunların mərkəzində yerləşdirən Aİ bölgədəki mənfəət və cəhdlərini 5 istiqamətdə formalaşdırmışdı: enerji

təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, bölgə ölkələrində demokratiya mədəniyyətin yerləşdirilməsi və hüququn üstünlüyünün hakim olması, bölgədə uzunmüddətli inkişafın təmin edilməsi, təşkilatı cinayətlərin qarşısının alınması və əməkdaşlığın yaradılması. Ai bu çərçivədə Moldova, Ukrayna və Gürcüstanda demokratiya mədəniyyətin və hüququn üstünlüyünün yayılması ilə bağlı işləri, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan ilə etdiyi enerjinin şaxələndirilməsi ilə bağlı cəhdləri, Rusiyanın tətbiq etdiyi “Yaxın Sərhəd Doktrinası” ilə qarşı qarşıya gələrək böhrana səbəb olmuş, Rusiyanın enerjinin bir təhdid vasitəsi olaraq istifadə etməsinə və dondurulmuş münaqişələri yenidən alovlandırması ilə güc müdaxiləsinə səbəb olmuşdur . [19, s.41] Rusiya qaz istehsalçısı olan Orta Asiya ölkələrini iqtisadi və siyasi oyunlarla sıxışdıraraq təbii qazlarını yalnızca ona satmağa məcbur edərək, Aİ-ni özündən tamamilə asılı vəziyyətə gətirməyə çalışmışdı.

Beləliklə, Ai və Rusiya arasında yaşanan bu bilək güləşi Aİ-nin təqib etdiyi anlaşmacı, uzlaşmacı və ehtiyatlı siyasətlər nəticəsində böyük həcmli siyasi böhranlara çevrilməmişdir. Birlik içərisində tam mənası ilə bir fikir və ideaya birliyi mövcud olmadığından izlənen siyasətlərin qarşısına Rusiyanın çıxması ilə atılan addımlar yavaşlamış, ya da Rusiya ilə mübarizədən çəkinilərək uzlaşmaya gedilmişdir.[19, s.41]

Avropa İttifaqının Təhlükəsizlik məsələləri Soyuq Müharibənin bitməsi və ABŞ siyasətinin təsirindədir, həmçinin üzv dövlətlərin beynəlxalq maraqlarına görə formalaşır. Avropa qitəsində müharibələrə son qoymaq və daxili çəkişmələrə son qoymaq məqsədilə yaradılan Aİ zaman keçdikcə öz təhlükəsizliyi düşünmək və bu təhlükəsizliyə təhdid ola biləcək problemləri müəyyən etmək , onalar qarşı tədbirlər görmək və həyata keçirmək , təhdidlərə qarşı təşkilatı müdafiə sistemi yaratmaq məcburiyyətində qalmışdır. Soyuq Müharibədən sonrakı dövərdə Avropa İttifaqının ətrafındakı bölgə və ölkələrin siyasi və iqtisadi vəziyyətlərindəki qeyri tarazlıq Aİ-ni bu bölgələrdə daha aktiv təhlükəsizlik tədbirləri görməyə vadar etmişdir. Qara dəniz hövzəsində olan ölkələr yalnızca siyasi və iqtisadi problemlərin ortaya çıxardığı qeyri leqal köç, qaçaqmalçılıq kimi Aİ-yə təsir edən problemlər yaratmaqla yanaşı,

Aİ üçün xüsusi önəm kəsb edən enerji məsələsində əsas tranzit koridoru üzərində yerləşməkləri baxımından enerji təhlükəsizliyi məsələlərində də ciddi problemlərə yol açmaqdadılar. Belə ki, Aİ Avropa Qonşuluq siyasəti və Qara dəniz Sinergetikası ilə Qara dəniz ölkələrinə istiqamətlənmiş siyasi və iqtisadi tədbirlərlə çıxış etmişdir. Aİ-nin bu siyasətinin uğurlu olması bölgədə tarazlıq baxımından önəmli olan aktorlar Rusiya və Türkiyədən ayrı düşünülə bilməz. Aİ-nin Türkiyə ilə münasibətlərini qeyri-sabit olması və Rusiyanın arxa baxçası hesab edilən Qara dəniz hövzəsində Aİ-yə ancaq öz maraqları çərçivəsində manevr sahəsi yaratması, Aİ-nin bölgədə təhlükəsizlik siyasətinin uğuruna öz təsirini göstərəcəkdir. Aİ-nin Qara dəniz təhlükəsizlik siyasəti ancaq Türkiyə və Rusiyaya olan təsirini artırması ilə mümkün olacaqdı.[62, ss.1-14]

3.2.2 NATO və Qara dəniz

Soyuq müharibənin bitməsindən sonra NATO-nun varlığının mövcudluğu müzakirə obyektinə çevrildi. Ancaq soyuq müharibənin bitməsi ilə dünya, milli, etnik, dini və mədəni fərqliliklərin səbəb olduğu ayrılıqçı hərəkatlərə, etnik-mikro millətçilik, insan haqlarının pozulması, radikal dinçilik və dünyəvi terrorizm kimi problemlərlə üzləşmişdi. Bu vəziyyətdə NATO bir kollektiv təhlükəsizlik təşkilatı olmasına və Şərqi blokunun yıxılması, SSRİ-nin və Varşava paktının dağılmasına baxmayaraq günümüzdə qədər varlığını davam etdirmişdi. NATO üzvü ölkələr təhlükəsizlik məsələlərində birgə fəaliyyət göstərməyə səy göstərmişlər.[50 ss.52-61]

Həmçinin NATO "Qara dəniz, Avropadan Qafqaz və Orta Asiya bölgələrinə uzanan strateji yol üzərindədir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Soyuq müharibəsinin bitməsindən sonra isə bölgədə yeni bir təhlükəsizlik mühiti və təhdidlər meydana gəlmişdir. Bu yeni təhdidlər, qanunsuz miqrasiya, silah qaçaqmalçılığı və terrorizmin dəstəklənməsidir. NATO özünü müəyyən bir coğrafi sahə ilə məhdudlaşdırmayıb, yer üzündə beynəlxalq sülhü, təhlükəsizliyi və sabitliyi pozan hər hansı bir bölgəni öz fəaliyyət sahəsi içində düşünmüşdür. Buna Qara dəniz bölgəsi də daxildir.[33]

NATO-nu bu bölgədə genişlənməyə vadar edən bir neçə səbəb vardır. Onlardan ilki, bölgədə nəzarət edilməsi vacib olan təhlükəsizlik problemləri və münaqişələr mövcuddur və bunların həll olunması demokratik inkişafı və islahatların həyata keçirilməsini asanlaşdıracaq. Bu bölgə bir çox cəhətdən klasik NATO genişləmə nəzəriyyəsinə və bölgəni təhlükəsizlik çətiri altına alıb təhlükəsizlik boşluğunu doldurmaqla demokratik inkişafa nail olma ideyasına yaxşı nümunədir. İkincisi, Bjezinskinin də dediyi kimi, Avrasiya yer kürəsinin ən böyük materikidir və geosiyasət baxımından böyük önəmə sahibdir. Avrasiyaya hökm edəcək bir güc dünyanın ən qabaqcıl və iqtisadi baxımından öndə olan 3 bölgəsindən 2-sini idarə edəcək. Avrasiyanın mərkəzində yer alan Qaradəniz bölgəsinə nəzarət edilməsi isə Bjezinskinin zənginliyini, geostrateji və geoiqtisadi önəmini vurğuladığı Avrasiya bölgəsinin idarəsi baxımından dünya hakimiyyəti iddiasında olan bir qlobal hegemon üçün son dərəcədə önəmlidir. Üçüncüsü, Aİ iqtisadi, mədəni və sosial baxımından Qara dəniz bölgəsi ölkələrinin yenidən inşası baxımından, bölgə ölkələrinə kömək etsə də, hərbi baxımında NATO kimi inkişaf etmiş hərbi potensiala və müdafiə gücünə sahib olmadığı üçün bu ölkələrin qarşı-qarşıya olduğu təhlükəsizlik problemləri ilə başa çıxma bilmir. Bu səbəblə Aİ-yə əlavə olaraq NATO_nun bölgəyə doğru genişlənməsi bölgə dövlətlərinin təhlükəsizliyi baxımından son dərəcə önəmlidir.[9, ss.403-419]

Bu çərçivədə NATO sərhəd anlaşılmazlıqlarından regional qarşıdurmalara, etnik və dini qarşıdurmalardan beynəlxalq terrorizmə qədər bir çox mövzunu öz vəzifə sahəsi içinə daxil etmişdir. Xüsusilə də 11 Sentyabr 2001-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında keçirilən terrorist hərəkətlərin ardından Qara dəniz bölgəsinin bu cür hərəkətlərin qaynağı olaraq qəbul edilməsi NATO-nun Qaradənizə olan marağını artırmışdır. Bu vəziyyət isə təşkilatın bölgəyə istiqamətli müxtəlif siyasətlər həyata keçirməsinə də yol açmışdır.[30, s.54]

NATO təkcə hərbi yox, həmçinin də “yeni dünya nizamının” dəyərlərini təmsil edən siyasi bir təşkilatdır. NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı və yeni üzvlərin qəbulu ilə “bütöv və azad Avropanın inşası” adı altında köhnə Sovet

ölkələrinin Avropa-Atlantik siyasətinə doğru irəliləməsini təşkil etməsi Rusiya təsirindən qurtulmaları üçün əsas strategiyadır. 1994-də Gürcüstan, Ukrayna və Rusiya SNT-yə üzv oldular. Ukrayna, SNT üzvü olan ilk MDB ölkəsi, Rusiya, BVF və Dünya Bankı kreditlərini ehtiyacı ilə əvvəlcə etiraz etdiyi proqrama üzv oldu. [33] Bu proqramın ən əyani sübutu Rumiya, Bolqarıstan, Slovakiya, Sloveniya, Latviya, Litva, Estoniyanın 2004-cü ildə və Xorvatiya və Albaniya isə 2009-cu ildə proqrama qatılmasıdır. Yəni bu dövrdə NATO ABŞ-ın istəyi ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Ukraynanın da iləridə təşkilata qatıla biləcəyinin altından xətt çəkmişdi. 2010 noyabr ayında Lissabonda keçirilən Qara dəniz bölgəsinin Avro Atlantik ittifaqı üçün son dərəcə həyati önəmə sahib olduğunu dilə gətirmişdi. Beləliklə, Rusiyanın gələcəkdə güclənsə belə, Baltik dənizindən Balkanlara, Aralıq dənizindən Qara dənizə qədər Varşava Paktında onunla müttəfiq olan dövlətlər tərəfindən əhatələnməsi baş tutacaqdı. Bu çərçivədə NATO-nun strategiyasında Qara dəniz, ələ keçirilməsi və idarə olunması vacib olan bir məkandır. Qara dənizin şimal sahilləri qərbdən-şərqə NATO sərhədlərinə daxil olduqca, bu strategiya addım-addım həyata keçməkdədir. Təbi ki, ABŞ-ın Qara dənizdəki hədəfləri üçün də müsbət bir addımdır. [23]

Digər tərəfdən, beynəlxalq aləmdəki bəzi fikirlərə görə, NATO əslində ABŞ-ın yönləndirməsi və Amerika maraqlarına görə hərəkət edən bir kollektiv təhlükəsizlik təşkilatıdır. Bu düşüncə müəyyən bir nöqtəyə qədər etibarlı olsa da, unutmamaq lazımdır ki, NATO-da qərarlar yekdilliklə alınmaqdadır. Bu səbəbdən NATO-nun yalnız ABŞ-ın deyil digər 27 üzvün də maraqlarına uyğun şəkildə hərəkət etdiyini dilə gətirmək yerində olacaq. Bununla birlikdə NATO-nun maliyyələşdirilməsi mövzusunda ABŞ-ın bir nömrəli aktor olması isə yuxarıda ifadə edilən fikirlərin güclənməsinə yol açır. NATO-nun gərək hərbi, gərəkə də, inzibati büdcəsinə ən böyük maddi dəstəyi verən ölkə ABŞ-dır. [23] Lakin Donald Trumpın ABŞ prezidenti seçildikdən sonra NATO-nu sərt tənqid etməsi və əsas “aslan payının” ABŞ-ın öhdəsinə düşməsindən narahat olduğunu qeyd etməsi yuxarıdakı fikirləri təkzib edir.[69]

Bu çərçivədə yuxarıda dilə gətirildiyi kimi, qlobal və regional hakimiyyətini gücləndirmək istəyən ABŞ bu geniş coğrafiyada özünə rəqib güclər istəmir. Ortaya çıxmağa ya da özünə meydan oxumağa çalışan Rusiyanı isə sərhədlərinə NATO-nu yerləşdirərək nəzarət altına almağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu çərçivədə də Qara dəniz bölgəsində nəzarəti əlində saxlamaq istəyən ABŞ, NATO və Avropa Birliyi (AB) vasitəsilə bölgə ölkələrini Avropa Atlantik sisteminin içində tutmağı planlamışdır. Çünki, ABŞ-a görə, Qara dənizin daxil olduğu Avropa-Atlantika bölgəsində təhlükəsizliyi NATO təmin etməlidir. NATO Qaradənizdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi, terror fəaliyyətlərinin və qaçaqmalçılığı qarşısının alınması adı altında bölgənin dəniz təhlükəsizliyində də birbaşa iştirak etmək və öz qüvvələrinin yerləşdirmək istəyirdi. Belə ki, bu siyasətini həyata keçirmək məqsədilə Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı çərçivəsində Qaradənizə doğru genişlənməsinin ən bariz nümunələri Rumıniya və Bolqarıstanın 2004 -cü ildə onun tərkibinə qatılması idi. [23] Rumıniya və Bolqarıstanın üzv olması ilə NATO Qara dənizdə yeni hərbi bazalar yaratmağa başladı. Rusiya isə NATO-nun Qara dənizdə hərbi gücün artırması ilə əlaqədar özünün Qara dənizdəki dəniz güclərini modernizasiya etməyə və artırmağa başladı. Bununla əlaqədar Kalibr tipli yeni nüvəli müharibə gəmiləri və dənizaltılar Qara dənizdə artmağa başladı. Həmçinin Krımı ilhaqından sonra Rusiya bölgədə döyük təyyatələrini, qırıcı təyyarələri, dənizaltıları, radar sistemləri, nüvədən müdafiə sistemlərini yerləşdirməyə başladı. NATO rəhbəri Stolberg bununla bağlı narahatlığını 2016-cı ildə Varşavada keçirilən iclasda ifadə etmişdi. O, Qara dəniz bölgəsində Rumıniyanın başçılığında çoxmillətli bir əsgəri birlik quracaqlarını bildirmişdi. O həmçinin Qara dəniz bölgəsində havada və dənizdə də müəyyən tədbirlər alınacağını bildirdirərək ; Kanada, Almaniya, Hollandiya, Polşa, Türkiyə, ABŞ-ın Qara dənizdə quruda, havada və dənizdə güclərə yardım etməyə dəstək olacaqlarını da qeyd etmişdi. Bütün bu qabaqlayıcı tədbirlərin səbəbi Rusiyanın NATO sərhədlərinə yaxınlaşdığından narahat olduqları və bunun onlar üçün təhdid olduğunu gözdə tutmamalarıdır. [50, ss.52-61] Beləliklə, NATO-nun Qara dənizdə gedərək önə çıxması, neftin nəqliyyat yollarının NATO-nun nəzarəti altına girməyə

başlaması və NATO-nun Qara dəniz üzərindən asanca Xəzər bölgəsinə çatma imkanı, yalnız Rusiya Federasiyasını əlaqədar edən inkişaf deyil, həmçinin bunlar regional və global tarazlıqları da çox yaxından təsir edəcək hadisələrdir və mərkəzində də Qara dəniz iştirak etməkdədir.

3.2.3 BMT və Qara dəniz

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq və inkişaf etdirmək addımları, tarixin hər bir dövründə müxtəlif vasitələrlə əldə edilməyə çalışılan ən qabaqcıl global amil olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq tarixin müxtəlif dövrlərində regional və ya global təşkilatlar yaradılmışdır. Lakin bütün bu cəhdlər göründüyü kimi uğursuz olmuşdur. Lakin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı insanlıq tarixinin sülh və təhlükəsizlik ideyasının ən geniş əhatəli təşkilatı quruluşudur. Təhlükəsizlik sahəsinin genişlənməsi və dərinləşməsi ilə bağlı yaranmış yeni təhdidlər təşkilatın məsuliyyətini daha da artırmışdı. Bununla əlaqədar BMT-nin islahatları qaçınılmaz bir şəkildə müzakirə olunmağa başlamışdı. Qara dəniz hövzəsinə isə son illərdə Rusiyanın artan təzyiqləri onu əsas maraq predmetinə çevirmişdi. 2008 ilində yaşanan Rusiya-Gürcüstan, 2014-də Ukrayna böhranı, Qara dəniz hövzəsinin təhlükəsizliyi baxımından mühüm təhdidlərdir. Bununla əlaqədar BMT-nin Qara dəniz hövzəsinə olan marağı artmış və bölgə ilə olan fəaliyyətləri artmışdı. Həmçinin ətraf mühit təhlükəsizlik baxımından da hövzənin diqqət mərkəzində olması mütləqdir. Çünki bölgə ekoloji təhdidlər baxımından bəlkə də dünyanın ən zəif nöqtəsidir.[43 ss.43-58]

Qara dəniz bölgəsində olan çirklənmənin əsas mənbəyi təkcə sahiləyən ölkələr deyil, həmçinin Avropa mərkəzli regional və global fəaliyyətlərində məhz bu bölgədə baş tutmasıdır. Xəzər dənizi sahilindəki ölkələrin Qara dəniz və Şərqi Aralıq dənizi ölkələri ilə ticarətdə bu su yolundan istifadə etmələri və yenə Qara dənizdə artması gözlənilən daxili ticari fəaliyyət ekoloji stresi artıracaqdır. [13, ss.165-194]

Dövlətlərin beynəlxalq arenada əməkdaşlıq rejimi yarada bilmələri çox mühümdür. Qara dənizi əhatələyən ölkələr arasındakı uyuşmazlıq və maraq toqquşmaları tarixdən bugunə kimi davam etmiş və bu dövlətlər məcbur qalmadıqca

bir-biri ilə əməkdaşlıq etməkdən yayınmışlar. Bu dövlətlər Soyuq müharibənin sonlarına doğru “Qaradənizi Xilas etmək” ideyası ,Qara dənizdəki problemlərə dair məlumatların toplanması və bunu mütəxəssislər tərəfindən müzakirə olunaraq həqiqətən də bölgənin xilas edilməyə ehtiyac duyulması idi.

Soyuq müharibə illərində Qara dəniz sahili ölkələr arasında ekoloji problemlərlə bağlı hər hansı bir əməkdaşlıq mövcud olmamışdır. Bunun səbəbləri bir tərəfdən sahiyəni dövlətlər arasında güvənsizlik və gərginlik, digər tərəfdən isə Qara dənizin ekoloji problemlərinin çox ciddi olmaları barədə kifayət qədər məlumatın olmaması və ya bu problemlərin ciddiliyi ilə bağlı məlumatların paylaşılmaması və “dövlət sirri” olaraq gizlədilməsi müəyyən uzlaşmaların yaranmasına mane olurdu. Lakin Sovet birliyinin dağılmasından sonra bu gizliliyin yavaş yavaş aradan qalxması Qara dənizin qorunması ilə əlaqədar olaraq hüquqi nizamlamaların ana çərçivələrinin formalaşmasına şərait yaratmışdı.[37,ss.311-337]

1986-cı ildə meydana gələn Çernobil qəzası ilə birlikdə Qara dəniz hövzəsindəki ekoloji təhdidlər gün üzünə çıxmışdır. BMT-nin Qara dəniz hövzəsində ilə bağlı xüsusilə ekoloji məsələdə ən aktiv təşkilat oldu söylənə bilər. BMT 1972-ci ildə Stokholm konfransında Ətraf Mühit Proqramının formalaşdırılması ardından 1974-cü ildə BMT Regional Dənizlər proqramı başlatılmışdı. Günümüzdə 143 ölkə və 13 regional dənizin yer aldığı proqramda Qara dəniz də yer almışdı. Qara dəniz ekoloji təhdid baxımından ən çox təhlükəyə məruz qalan dənizlərdən biridir.Xüsusilə son illərdə Qara dənizin böyük bir çirklənmə ilə qarşı-qarşıya qaldığı və demək olar ki, çirklənməyə görə dünyanın ən çox siqnal verən dənizlərindən biri olduğu müəyyən edilmişdi.

Ekoloji problemlər gündəmdə olduqda beynəlxalq arenada ən təsirli aktorun BMT olduğu danılmazdır. Lakin məsələ Qara dəniz olduqda təşkilatın çox da nəticə göstərən bir fəaliyyətinin olmadığı görülməkdədir. Çünki Qara dəniz deyildiyi zaman böyük güclərin ağına gəldiyi ilk məsələ “enerji tranzit yollarıdır”. Bu səbəblə bölgədə ətraf mühit təhlükəsizliyinə yönələn təhdidlərin enerji təhlükəsizliyi baxımından ortaya çıxan geosiyasi və geostratejik məsələlərdən geridə qaldığı

görünür. Böyük güclərin təsiri altından qalan BMT-nin yenə Qara dənizin təhlükəsizliyi məsələsində də yenə böyük güclərin təsiri ilə hərəkətə keçməsi gözlənilir. Ətraf mühit təhlükəsizliyi məsələsi ortalığa çıxdıqda Kioto protokolu kimi önəmli beynəlxalq müqavilələrə belə qoşulmayan ABŞ, Çin, Rusiya kimi dövlətlərin isə bu məsələdə nəqədər istəkli olacaqları isə şübhəlidir. Bu dövlətlər arasında Qara dənizin ətraf mühit problemləri ilə ən çox məşğul olması gərəkən Rusiyadır. Rusiyanın həm regional, həm də ölkə daxili təhlükəsizliyi baxımından Qara dənizdəki ətraf mühit problemlərini daha diqqətli incələməsi və bu məsələdə BMT başda olmaqla üzərə beynəlxalq və qlobal təşkilatları hərəkətə gətirməsi gərəkməkdədir. [4 ss.15-16]

Nəticə

Soyuq müharibədən sonra Qara dənizin siyasi strukturu köklü şəkildə dəyişmişdir. Bu dəyişməyə paralel olaraq bölgədə geosiyasi və geostrateji balansın yarandığı da görülmüşdür. Soyuq müharibənin başa çatması ilə bölgədə yaranan güc boşluğu, bir yandan global güclərin, bölgə üzərində təsir gücü yaratmalarına şərait yaratmış, digər tərəfdən də bölgənin təhlüksizliyi məsələsini yaratmışdı. Məsələn, Soyuq müharibənin sona çatması ilə yaranan etnik münaqişələr, bölgəni əvvəlki kommunist mühit içərisində, Balkanlardan sonra ən çox münaqişənin yarandığı bölgə halına salmışdı.

SSRİ-nin və Varşava təşkilatının dağılmasından sonra Qara dəniz və Xəzər sahili ölkələr Rusiyadan uzaqlaşaraq Qərbdə doğru yönəlmişlər. Bu coğrafiyadakı ölkələrin əksəriyyəti Rusiyanın təsir zonasından çıxmış və başta NATO və Aİ olmaq üzrə bir çox qərb mərkəzli təşkilatın üzvü olmuşlar. Kimlik axtarışında olan bu ölkələrin Şərqdən Qərbdə doğru istiqamətlənməsi Qara dənizin tarix boyu bu iki blok arasında qalmasının bariz nümunəsidir. Bununla əlaqədar Şərq-Qərb qütbləşməsi Qara dənizin gələcəyi təyin edəcək ən vacib amildir.

Keçmiş illərdə bölgə ilə çox da maraqlanmayan Qərb son illərdə genişlənmiş Qara dəniz regionunun əhəmiyyətinə varmaqdadır. Müxtəlif amillər, ABŞ-ın və Avropanın bu bölgəyə maraqlarının artmalarına, yeni və daha məqsədyönlü strategiyalar inkişaf etdirmələrinə səbəb olmuşdu. Qara dəniz və sahil ölkələrinin yaratdığı coğrafiyanın bir “bölgə” olaraq ortaya çıxması və 1990-cı illərin başından etibarən geosiyasi önəminin artması bir neçə mərhələdə baş tutmuşdu.

Soyuq müharibədən sonra Qara dənizin önəminin artmasının ən böyük və birinci səbəbi, Soyuq müharibənin sona çatması, Varşava Paktının və SSRİ-nin dağılması idi. Bu üç hadisənin yaratdığı başlanğıc sonrasındadır, Aİ-nin və NATO-nun, Qara dənizi və Cənubi Qafqazı əhatə edəcək şəkildə qərbdən şərqə doğru genişlənməsi ilə, Qərbin sərhədləri Qara dənizə çatmışdır. Soyuq müharibə dövründə Qara dəniz (Türkiyə istisna olmaqla) və Xəzər (İran istisna olmaqla) Sovetlər Birliyinin

nüfuzundakı dənizlər ikən , bu gün Qara dəniz Avropa dənizi , Xəzər isə Avrasiya dənizidir. Sovetlər birliyinin mirasçısı olan Rusiya isə Qara dənizdə şimal-qərbi Qafqaz, Xəzərdə isə şıaml-şərqi Qafqaza tərəf sıxılmışdır.

İkinci səbəb, Qara dəniz ölkələrinin təxminən 200 ildir Çarlıq Rusiyası və SSRİ-nin idarəsi və təsir dairəsi altında olduqları üçün Rusiyanın gələcək illərdə siyasi, iqtisadi və hərbi baxımdan gücünü yenidən bərpa edib , əvvəlki nüfuz bölgələrində yenidən söz sahibi olmaq ehtimalıdır. Bu ehtimal, bu bölgədə yerləşən ölkələrin , NATO və Aİ üzvlüyünü, gələcəkdəki siyasi, iqtisadi və hərbi təhlükəsizliklərinin ən böyük təminatçısı olaraq görmələrinə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən Qara dənizin , Aİ-nin genişləməsi ilə ortaya çıxacaq nəticələr baxımından da böyük önəmə sahib olduğu deyilə bilər. Aİ-nin genişləməsi ilə çatdığı səviyyə ilə artıq Qara dənizin Avropa kimliyinə sahib olduğunu rahatlıqla demək mümkündür. Son olaraq Bolqarıstan və Rumıniyanın üzvlüyü ilə Aİ artıq tam olaraq Qara dəniz gücü olmuşdur.

Üçüncüsü, ABŞ-ın terrorla mübarizə strategiyasında Qara dənizin sahib olduğu xüsusi mövqedir. Xüsusilə 2001 11 sentyabrda ABŞ, 3 noyabr 2003-də İspaniya, və 7 iyul 2005 də İngiltərədə baş tutan terror hücumlarından sonra Şimali Amerika və Avropanın təhlükəsizliyinə qarşı olan təhdidlər sırasında “Böyük Orta Şərq” olduğu düşünülərək, Qara dəniz sahilində yerləşən ölkələrin bu mübarizədə önəmli rol oynayacaqları dəyərləndirilməkdədir. Bununla əlaqədar olaraq , ABŞ-ın “Böyük Orta Şərq” layihəsində dəqiqləşən yeni strategiyası formalaşmaqdadır : “Qara dəniz bölgəsi yüz illərdir ki, Orta Şərqə girişin qapısı olmuşdur. 19. əsrdə hər bir Avropalı güc kim Qara dənizi idarə edərsə Orta Şərqi idarə edə biləcəyini başa düşürdü. Əgər Orta Şərqdə demokratikləşmə prosesinin effektiv olması istənilirsə, Qara dəniz bölgəsində demokratik və təhlükəsiz bir quruluş yaradılmalıdır.”

Dördüncü səbəb , ABŞ-ın ümumilikdə Belarusiya və Rusiyanın hərbi fəaliyyətlərini nəzarətdə saxlamaq , xüsusən də İrana qarşı mümkün ola biləcək hərbi müdaxilə üçün Qara dəniz bölgəsini , hərbi baza, radar stansiyası və cəsus təyyarələri ilə izləmə mərkəzi olaraq düşünməsidir.

Beşinci səbəb, Qara dəniz bölgəsinin və Xəzər regionun geosiyasi özəllikləri ilə yanaşı, zəngin enerji mənbələrinə də sahib olmalarıdır. Dünyadakı neft ehtiyatlarının 65%-nə, qaz ehtiyatlarının isə 40%-nə sahib olan və gedərək qeyri-sabit bir hal alan Orta Şərqlə qarşı alternativ enerji bölgəsi axtarışında olmalarıdır. Bu axtarış xüsusilə 11 sentyabr terror hadisəsindən sonra artmışdır. Həmçinin bununla bağlı olaraq, Qara dəniz ABŞ-ın Orta şərqlə və Orta Asiyaya daxil olması baxımından strateji mövqedədir. Belə ki, əvvəllər “Şərql-Qərb enerji koridoru” adlandırılan bölgə, indi “Qara dəniz Təhlükəsizlik Dəhlizi” adlandırılmaqdadır.

Digər bir səbəb isə , Qara dənizin təbii olaraq Rusiya üçün geosiyasi öncəliyi olan bölgə olmasıdır. Ancaq Soyuq müharibədən sonra Rusiya böyük bir coğrafi itkiyə məruz qalmışdır. Rusiya, milli sərhədləri daxilində olmayan ölkələrin daxilində münaqişələri dəstəkləyərək , bir başqa deyimlə “dondurulmuş qeyri-sabitlik” vəziyyəti yaradaraq və bundan istifadə edərək bölgəni idarəçiliyi altında saxlamağa çalışmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan və Ermənistan arasındakı Dağlıq Qarabağ məsələsində Ermənistanı, Gürcüstanda Cənubi Osetiya və Abxaziyanı, Moldovada Dinyesteri, müstəqil dövlətlərə qarşı dəstəkləməkdədir.

Son bir səbəb isə, enerjiçəşidliliyi və təhlükəsizliyinin son illərdə artan böyük önəmidir. Xüsusilə, Rusiya və Ukrayna arasında yaşanan təbii qaz böhranın ardından, gözlər Qara dənizə çevrilmişdir. İstər tanker nəqliyyatının istiqaməti, istər boru kəmərləri, yeni Şərql-Qərb enerji Dəhlizi üzərindədir, yəni Qara dənizdədir. Bu səbəblə Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün Qara dəniz ön plana çıxmalıdır. Bütün bu səbəblər Qara dənizi istər-istəməz gedərək artan Şərql-Qərb mübarizəsinin meydanı halına gətirir.

Beləliklə, Qara dəniz Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə güvənli bir bölgə olmaq üçün müəyyən addımlar atırdı. Buna baxmayaraq Qara dəniz beynəlxalq aləmdə müasir risklərin hamısına sahib olmaqla bərabər , təhdidlərin varlığı üst səviyyədədir. Qara dənizin təhlükəli bölgə olmasında beynəlxalq güclərin də təsiri vardır. Bu məsələdə ən gözə çarpan ölkə ABŞ-dır. Polşa, Bolqarıstan və Rumıniya üzərindən hərbi xətt yaratmaqla, Orta Şərqlə bağlı planlarını bölgənin limnalarından

istifadə edərək həyata keçirir. Qara dəniz sahilində, Köstəncə və Burqazda hərbi bazalar qurması bunun ən böyük göstəricisidir. ABŞ Qərbi üçün zərərli olan narkotik, silah, insan qaçaqmalçılığı, qeyri-leqal köç və terrorizmin qarşısını almaqda yalnız NATO-nu bu bölgəyə daxil etməklə həll edə biləcəyini başa düşürdü. Bu səbəblə Türkiyə BLACKSEAFORƏ nümunəsində olduğu kimi “Qara dənizdə təhlükəsizliyin Qara dəniz sahilindəki ölkələrlə həyata keçməsi , başda ABŞ olmaq üzrə qeyri-Qara dəniz ölkələrini bölgədən uzaqlaşdırdığı üçün narazılığa səbəb olur.

Təşkilatların da rolu Qara dənizin geostartegiyasının formalaşmasında mühüm rol oyanayır. Xüsusilə Aİ və NATO-nun bölgəyə olan təsiri göz qabağındadır. Qara dəniz hövzəsində olan ölkələr yalnız siyasi və iqtisadi problemlərin ortaya çıxardığı qeyri-leqal köç, qaçaqmalçılıq kimi Aİ-yə problem yaradan məsələlərə yol açmaqla , eyni zamanda Aİ üçün önəmli olan enerji məsələlərində təhlükə yaratmaqdadır. Bununla əlaqədar Aİ Avropa Qonşuluq siyasəti və Qara dəniz Sinergetikası ilə Qara dəniz hövzəsi ölkələrinə istiqamətlənən siyasi və iqtisadi baxımdan dəstək və əməkdaşlıq tədbirləri görməkdədir. Aİ-nin bu siyasətlərinin uğuru , bölgədəki güc və tarazlıq baxımından önəmli aktorlar olan Rusiya və Türkiyədən ayrı düşünülə bilməz. Aİ –nin Türkiyə ilə münasibətindəki qeyri-müəyyənlik və Rusiyanın arxa baxçası hesab olunan Qara dəniz hövzəsində Aİ-yə yalnız öz sərhədləri daxilində hərəkət etmə icazəsi verən Aİ-nin bölgədəki təhlükəsizlik siyasətinin uğurlu olmasına təsirsiz ötürməyəcəkdir.

NATO-ya gəldikdə isə , onun bölgədə genişlənməsinin , bölgədəki təhlükəsizliyi artırmayacağı, tam tərsi olaraq təhlükəsizliyi azaldacağı nəzərə alınsa, bölgə içərisindəki yeni təhdidlər qarşısında moderator və təhlükəsizliyi təmin edəcək aktor rolu oynaması xüsusilə vacibdir. ABŞ düşüncəsinə görə NATO gələcəkdə də ,Qara dəniz coğrafiyasını əhatə edən Avro-Atlantik məkanın təməl və üstün təhlükəsizlik mənbəyi olmağa davam edəcəkdir.

Son 100 ildə Qara dənizdə böyük dəyişikliklər yaşanmışdır. Sovetlər Birliyinin dağılması bölgədə ciddi iqtisadi və təhlükəsizlik boşluğunun olmasına şərait yaratmışdır. Bölgə və qeyri-bölgə gücləri bu boşluğu doldurmaq üçün yeni strategiya

və taktikalar həyata keçirərək mövqelərini gücləndirməyə çalışmışlar. Sonda bölgədəki problemləri belə qruplaşdırı bilərik. 2001-dən sonra terrorizmin bütün dünyada olduğu kimi bölgədə də təsirli olması ; Coğrafi xüsusiyyətlərinə görə bölgənin Avropa və Asiya arasında körpü olması səbəbilə narkotik ticarətin və qaçaqmalçılığın artması; Bölgə dövlətlərinin digər Avropa dövlətlərinə nisbətən daha az inkişaf etməsi; Bölgə dövlətlərində yaşanan iqtisadi və sosial problemlər ; Bölgədəki dondurulmuş problemlərin (Gürcüstan tərəfindən Abxaziya və Cənubi Osetiya, Moldova tərəfdən Dniestr).

Bu problemlərin həll edilməsi üçün bölgə və qeyri-bölgə xarici dövlətlərlə bərabər bəzi regional və qlobal təşkilatlar da müəyyən tədbirlər görürlər.

Ədəbiyyat siyahısı

Kitablar

1. Bilici, Faruk, Karadeniz maddesi, XVIII yüzyıl sonrası , (TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 24, 2005).
2. Çağdaş B. “Kırım'ın ilhakının Karadeniz jeopolitiğine olan etkileri”, https://dokupdf.com/download/krmn-lhaknn-karadeniz-jeopolitiine-olan-etkileri-5a024282d64ab2b9bda9a546_pdf
3. Demirtaş S., “Karadeniz NATO’ya Kapalı” Cumhuriyet”, s. 8
4. Emir.O, “Eskiçağ’da Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Jeopolitik Önemi”, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, ss. 9-26, <http://www.kainder.com/wp-content/uploads/2017/03/K%C4%B0D-13-9-26.pdf>
5. Fisher, The Ottoman Crimea 1981,
online: http://www.huri.harvard.edu/images/pdf/hus_volumes/vV_n2june1981.pdf,
6. Gökhan E., “Değişen karadeniz jeopolitiğinde: Amerikan faktörü”, s 7, http://iibf.giresun.edu.tr/fileadmin/user_upload/Dergi_1/04.pdf, (i.o.t 07.01.2018).
7. Kamalov İ, “Rusya’nın BDT Politikası: Renkli Devrimlerin Modası Geçti mi?” Moskova’nın Rövanşı: Putin Dönemi Rus Dış Politikası”, (Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008), ss.93-100.
8. Kamalov İ., “Karadeniz Bölgesindeki Bazı Güncel Sorunlar”, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 21 , ss.13-21,

9. Kurt.S “NATO VE AB'NİN KARADENİZ BÖLGESİNE YÖNELİK POLİTİKALARI” № : 31 , ss. 403-419, 2015,
http://www.jasstudies.com/Makaleler/2113618132_25-%C3%96%C4%9Fr.%20G%C3%B6r.%20Selim%20KURT.pdf
- 10.Kunz, Die Krim 2005, s. 10.
- 11.Malikişvili G.A, Diakonoff İ.M. və Kaşıkay S. M “Karadeniz Tarihi”. (1981)
- 12.Naimark, Fires of Hatred 2001,ss. 85–107
- 13.Okmen.M, “Karadeniz’de Çevre Sorunları ve İşbirliğine Yönelik Yerel, Bölgesel Perspektifler”, Sayı 56, ss. 165- 194,
https://www.researchgate.net/profile/Mustafa_Okmen/publication/293334856_Karadeniz%27de_Cevre_Sorunlari_ve_Isbirligine_Yonelik_Yerel_Bolgesel_Perspektifler/links/56b7b56b08ae44bb330bc79c/Karadenizde-Cevre-Sorunlari-ve-Isbirligine-Yoenelik-Yerel-Boelgesel-Perspektifler.pdf
- 14.Özlem. K “Soğuk Savaş sonrası dönemde Romanya’nın dış politikasında Batı dünyası ve Türkiyeyle ilişkileri”, Karadeniz araştırmaları, sayı 12, 2007, ss.35-47, http://www.karam.org.tr/Makaleler/1073204850_ozlem.pdf
- 15.Rostovtzeff, “Iranians and Greeks”, 1922, s. 64
- 16.Sönmez E. S, “Regional cooperation in the Black Sea basin: what role for city diplomacy?” Southeast European and Black Sea Studies, 2014 Vol. 14, No. 4,

ss. 489–507, <file:///C:/Users/comp/Downloads/edakukusmez-regionalcooperationintheblackseabasin-2014.pdf>

17. Veinstein, From the Italians to the Ottomans 1986, s. 223

Məqalələr

18. Anıl E.Ç , “Rusyanın Karadeniz enerji politikası”,
<http://www.tuicakademi.org/rusyanin-karadeniz-enerji-politikalari/>

19. Aşık A., “Karadeniz bölgesinde değişimin analizi”, Güvenlik Stratejileri dergisi, № 12, s.41,
<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/guvenlikstrrtj/article/view/5000098895/5000092151>

20. Alper Yağcı, Gürcistan-Rusya ilişkilerinde gerginlik, Boğaziçi üniversitesi-TÜSİAD dış politika forumu, s.1, <http://dispolitikaforumu.com/wp-content/uploads/2013/05/GurcistanRusyaGerginlik.pdf>,

21. Arıdemir H. , “81. Yilinda montrö sözleşmesi, türk boğazları ve karadeniz”,
<http://afroavrasya.org/81-yilinda-montro-sozlesmesi-turk-bogazlari-ve-karadeniz/>

22. Assenova M., “Bulgaria’s Black Sea dilemma”, CEPA-Central for European Policy Analysis, <http://cepa.org/Bulgaria-Black-Sea-dilemma>

23. Akdemir E., “Natonun Karadeniz Politası”. Karadeniz Araştırmaları Merkezi (KARAM) , <http://www.patikaa.com/natonun-karadeniz-politikasi/>

24. Aydın Ü. S , “Avropa Birliyinin Qaradəniz sinerjisi: beklentiler ve gerçekler”, s.5,
http://www.academia.edu/9974057/AVRUPA_B%C4%B0RL%C4%B0%C4

%9E%C4%B0 N%C4%B0N KARADEN%C4%B0Z S%C4%B0NERJ%C4%B0S%C4%B0 BEKLENT%C4%B0LER VE GER%C3%87EKLER

25. Basri A. A., “ Karadeniz Güvenliđi ekseninde Türkiye-Rusya iliřkileri”, <http://politikaakademisi.org/2017/09/13/karadeniz-guvenligi-ekseninde-turkiye-rusya-iliskileri/>
26. Byron C. , “The role of the Black sea in Russia’s strategic calculus”, <http://cimsec.org/role-black-sea-russias-strategic-calculus/31805>
27. Bjezinski Z., “Büyük satranç tahtası” özeti, Düzenleyen- Dr. Tuđrul Baykent., Türk Dünyasında Demokrasiyi Geliřtirme Vakfı, s. 8. <http://ekitapozeti.com/files/buyuksatranctahtasi.pdf>
28. Birsel H., Duman O. Ö, “ Tarihten Günümüze, Günümüzden Geleceđe Bir Güç Mücadelesi Oyunu: Avrasya, Orta Asya ve Türkiye” , International Journal of Social Science dergisi , s. 87, <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423913274.pdf>
29. Chris M, Ercan C., “Neden Karadeniz?”, <https://sunsavunma.net/neden-karadeniz/>
30. Caner B., Sođuk Savař sonrasında Amerika Birleřik Devletleri’nin Karadeniz politikasi, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 67, No. 1, 2012, s.54., <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/1646/17592.pdf>
31. Dynasty D., “The Black Sea Region”, <http://dadiani.si.edu/blacksea.html>
32. Erol M. S. “Amerikanın Karadeniz Politikasının yeniden deđerlendirilmesi”, Gazi Akademik Bakıř Dergisi, .No 11, s.10, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/gav/article/view/5000141927/5000129739>

33. Əliyev N., “AR prezidenti yanında Strateji araşdırmalara mərkəzinin məsləhətçi eksperti- Qara dəniz regionu: müasir geosiyasi vəziyyət”, Strateji Təhlil jurnalı, <http://www.stj.sam.az/post/qara-d%C9%99niz-regionu-m%C3%BCasir-geosiyasi-v%C9%99ziyy%C9%99t> ,
34. Goncharov V . P, Fomin L. M, Kosarev A. N , “Black Sea- SEA, EURASIA”, <https://www.britannica.com/place/Black-Sea>
35. Gabby O., “Black Sea”, <https://russiasperiphery.blogs.wm.edu/western-borderlands/ukraine/general/black-sea/>
36. Girgin K., “Gürcistan: Stratejik Durumu ve Türkiye ile ilişkileri” , TASAM Stratejik öngörü dergisi, s.27, http://www.tasam.org/trTR/Icerik/3097/gurcistan_stratejik_durumu_ve_turkiye_ile_iliskileri
37. Güneş. Ş “Karadeniz’de çevresel iş birliği, 1992 Bükreş Sözleşmesi”, ODTÜ Gelişme Dergisi, 2001, ss.311-337, http://www.cevreciyiz.com.tr/Upload/Docs/CevreAkademisi/CevreKoruma/KAradenizde%20cevreselisbirligi_makale.pdf
38. Həsənov Ə. “Türkiyənin Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik arxitekturasına yanaşması, Azərbaycanın geostrateji maraqları”, <http://az.strategiya.az/old/?m=xeber&id=11716>
39. İrge.N.F , “Karadeniz Havzası Jeopolitiğinde Güç Mücadelesinin Arka Planı ve Bölgesel Güvenliğin Uluslararası Önemi”, ss. 83-92, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/301435>

40. Jobst K.S , “The Northern Black Sea Region”, <http://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/border-regions/kitin-susanne-jobst-the-northern-black-sea-region/view>
41. Korkmaz F., “Karadenizde deęişen güç dengeleri ve Bölgesel Aktörler”, <https://www.uiportal.net/karadenizde-degis-en-guc-dengeleri-ve-bolgesel-aktorler.html>,
42. Köçer G., “Karadeniz’in Güvenlięi: Uluslararası Yapılanşar ve Türkiye”, Akademik bakış, Cild 1, No 1, ss 15-16.
43. Karabulut.B , “Birleşmiş Milletler’in Küresel Güvenlikteki Rolü Ve Çevre Güvenlięi Bağlamında Karadeniz Havzasındaki Faaliyetleri” , Karadeniz Araştırmaları • Kış 2015 • Sayı 48 • ss.43-58, http://karam.org.tr/Makaleler/231954449_04-Bilal%20KARABULUT.pdf
44. Mikayıl E. H , “Karadeniz bölgesinin günümüz dünyasında artan önemi”, III Karadeniz Uluslararası Sempozyomu, s. 350, http://www.academia.edu/6237046/Karadeniz_B%C3%B6lgesinin_G%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCz_D%C3%BCnyas%C4%B1nda_Artan_%C3%96nemi
45. Öztürk O. M, “Dünden bugüne karadeniz (güncel jeopolitięi, enerji, Montrö, Rusya ve sorunlar)”, Asya Çalışmalar Merkezi , <http://ascmer.org/dunden-bugune-karadeniz-guncel-jeopolitigi-enerji-montro-rusya-ve-sorunlar/>
46. Öztürk Ö., “Genişletilmiş Kara deniz Bölgesi” , <http://ozhanozturk.com/2017/10/10/genisletilmis-karadeniz-bolgesi/>
47. Öztürk Ö., “Türkiyenin Karadeniz Politikası”, <http://ozhanozturk.com/2017/10/10/turkiyenin-karadeniz-politikasi/>

- 48.Özkan G. ,”Yeni Büyük oyunun- Karadeniz boyutu bağlamında Gürcistanın NATO üyeliği”, Karadeniz arařtırmaları dergisi, (dėrc olunma tarihi: 10.11. 2010), Sayı 27, s.4,
<http://www.karam.org.tr/DergiTamDetay.aspx?ID=11&Detay=Ozet>,
- 49.Özlem. K “Soğuk Savař sonrası dönemde Romanyanın dıř politikasında Batı dűnyası ve Tűrkiyeye iliřkileri”, Karadeniz arařtırmaları, sayı 12, 2007, ss.35-47, http://www.karam.org.tr/Makaleler/1073204850_ozlem.pdf
- 50.Polat D.ř “NATO ve Rusya Federasyonu’nun Yeni Műcadele Alanı: Karadeniz”, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Özel Sayı, Nisan 2017, ss. 52-61,
http://dSPACE.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/5806/NATO%20ve%20Rusya%20Federasyonu_nun%20Yeni%20M_cadele%20Alan_%20Kara_deniz%5b%23311760%5d-301425.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- 51.Pavlovets Y. “Who needs joint NATO fleet in the BlackSea?”,<https://eadaily.com/en/news/2016/06/21/who-needs-joint-nato-fleet-in-the-black-sea>
- 52.Qlazova A.V , “Зона особых интересов России”
<http://oborona.ru/includes/periodics/geopolitics/2012/1106/13439485/detail.shtml>
- 53.Rogan.A , “Black Sea Security Brief”, <http://www.atahq.org/ata-policy-focus/black-sea-security-brief/>
- 54.Stribis I., “The Evolving Security Concern in the Black Sea Economic Cooperation”, Journal of Southeast European and Black Sea Studies, Cild 3, No. 3 ss. 130-162.
- 55.Shyshko L, “BLACKSEAFOR: An Attempt at Regional Security Cooperation”,ss.23-30,

http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3148/Shyshko%20Lesia%20APP_55-3.pdf?sequence=1&isAllowed=y

56. Tecer Ö.Ç , Jeopolitik ve tarihsel bir rekabet sahasi olarak ukrayna ve dış politika parametreleri, *Manas Journal of Social Studies*, s.99 , http://journals.manas.edu.kg/mjsr/archives/Y2014_V03_I04/d906ef96a30c86c985073e1561200684.pdf
57. Toukas B., *The Geostrategic Importance of the Black Sea Region: A Brief History*, <https://www.csis.org/analysis/geostrategic-importance-black-sea-region-brief-history>
58. Vladimir M. , Черное море становится "озером НАТО", http://www.ng.ru/politics/2017-02-03/1_6920_nato.html
59. Villet L. , “Back in the Black”, *IHS Jane’s Navy International journal*, s.11, [https://www.usnwc.edu/Departments---Colleges/Center-for-Naval-Warfare-Studies/Strategic-Research/Global-Maritime-Survey/May-2014-\(1\).aspx](https://www.usnwc.edu/Departments---Colleges/Center-for-Naval-Warfare-Studies/Strategic-Research/Global-Maritime-Survey/May-2014-(1).aspx)
60. Vilson R., “U.S. Policy In The Black Sea Region”, s.3, http://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_58.pdf
61. Yılmaz. E. S, “Rusya Karadenizde ne istiyor?”, <http://kafkassam.com/rusya-karadenizde-ne-istiyor.html>
62. Yılmaz E. S. A Ab’nin Güvenlik Politikasi Ve Karadeniz Bölgesi İle İlişkileri , *Karadeniz Araştırmaları* , Yıl 2013, Sayı 39, ss. 1-14, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/105757>

İnternet mənbələri

63. “Black Sea”,
<http://novaonline.nvcc.edu/eli/evans/his241/notes/geography/black.html>
64. “Black Sea Strategy Papers”, Foreign Policy Research Institute,
<https://www.fpri.org/category/black-sea-strategy-papers/>
65. “Encyclopædia Britannica Online”, Black Sea journal
66. “Kara denizde NATO tatbikatı” <http://www.cnnturk.com/dunya/karadenizde-nato-tatbikati?page=1>
67. “Karadeniz Ekonomik İşbirliyi”, *TürkAsya Stratejik Araştırma Merkezi*,
http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/2311/karadeniz_ekonomik_isbirligi
68. “Kafkaslara açılan kapı : Poti”, <http://www.utikad.org.tr/haberler/?id=8812>
69. “NATO Trump-a sert xəbərdarlıq etdi”,
<https://www.gunaz.tv/az/xeberler/dunyaveiran-6/nato-trump-a-sert-xeberdarliq-etdi-88507>
70. “Organization for Democracy and Economic Development – GUAM”,
<http://www.globalsecurity.org/military/world/int/guam.htm>
71. “Qara dənizdə Böyük Rus-Türk çəkişməsi”, Hürriyet qazeti ,
<http://azpolitika.info/?p=252790>
72. “Qara dəniz”, https://az.wikipedia.org/wiki/Qara_d%C9%99niz
73. “Romania Awards Lockheed Martin Contract To Provide 17 Radar Systems”,
Staff Writers SyracuseNY(SPX)

74. “Ukrayna, Romanya ve Bulgaristandan ortak tugay”,
<http://qha.com.ua/tr/siyaset/ukrayna-romanya-ve-bulgaristan-dan-ortak-tugay/144630/>
75. “12 Üyeye Sahip Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü,”
<https://www.stratejikortak.com/2017/05/karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu.html>
76. stratejikortak.com, <https://www.stratejikortak.com/>.
77. “Ukrayna, Karadeniz ve Azak Denizi'ndeki haklarını savunuyor”,
<http://qha.com.ua/tr/siyaset/ukrayna-karadeniz-ve-azak-denizi-ndeki-haklarini-savunuyor/166477/>

Резюме

Важность Черного моря всегда выделялась своей актуальностью. Регион является важным регионом как в отношениях между Востоком и Западом, так и между Севером и Югом. Эта важность очевидна с точки зрения безопасности и стабильности в плане демократизации, благого управления и экономического развития. Тот факт, что расположение важных транспортных путей и региональных держав по всему региону и глобальных держав для использования своих собственных интересов по-разному от региона не позволяет Черному морю претерпеть спад. Наибольшее значение региона в отношении глобальных держав имеет поддержание и контроль региональных государств, а также ближневосточного региона. Регион Черного моря связанный с наркотиками и терроризмом в Афганистане-Пакистане, является главным регионом идущий над Балканами через Европу и США. На Западе и в России в связи с политической, экономической, стабильности и безопасности мира всегда вызывают проблемы из-за незаконного переселения. В то же время страны региона также заинтересованы в Черном море. Из-за географического положения и Черного моря Черное море обеспечивает прямой доступ в Европу, с юга на Россию, с запада на Кавказ, в Каспийский регион, в Центральную Азию и с севера на Анатолию. Важность Черного моря для Азербайджана неоспорима.

В первой главе исследования основное внимание уделяется географическому положению, истории, прибрежным государствам Черноморского региона и важности участников на международной арене. Вторая глава посвящена важности побережья Черного моря и борьбе государств друг с другом и с другими субъектами борьбы с регионом. В третьей главе рассматриваются интересы региона в регионе, его политика и их результаты, которые считаются основными действующими лицами международных отношений в современную эпоху.

Summary

The importance of the Black Sea has always been selected for its relevance. The region is an important region in both East-West and North-South relations. This importance is evident from the point of view of security and stability, in terms of democratization, good governance and economic development. The fact that the location of important transport routes and the regional powers around the region and the global powers to use their own interests in different ways from the region does not allow the Black Sea to undergo a decline. The region's greatest importance in terms of global powers is the control and control of regional states, as well as the Middle East region. The Black Sea is important region that Afghanistan and Pakistan's main terrorist and drug-trafficking way which passes from Balkan countries to Europe and the United States. The main center of illegal immigration in the West and Russia, which always creates problems in political, economic, peace and security issues. At the same time, regional countries are also interested in the Black Sea. Because of the geographical position and the Black Sea, the Black Sea allows direct access to Europe, from the south to Russia, from the west to the Caucasus, to the Caspian region, to Central Asia, and from the north to Anatolia. The importance of the Black Sea for Azerbaijan is undeniable.

The first chapter of the study focuses on the geographical location, history, coastal states of the Black Sea region and the importance of actors in the international area. The second chapter focuses on the importance of the Black Sea coast, and the struggle of states with each other and with other actors to deal with the region. The third chapter deals with the region's interests in the region, its policies and their results, which are considered to be the main actors of international relations in the modern era.

Magistrant Nigar Ramiz qızı Qəmbərovanın beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya ixtisası üzrə yazdığı “Beynəlxalq münasibətlər sistemində Qara dəniz hövzəsi” mövzusunda dissertasiya işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı: Qara dənizin əhəmiyyəti hər dövrdə öz aktuallığı ilə seçilmişdir. Region həm Şərq-Qərb, həm də şimal - Cənub münasibətlərində önəm kəsb edən bir regiondur. Bu əhəmiyyət təhlükəsizlik və sabillik baxımından olduğu qədər, demokratikləşmə, yaxşı idarəetmə və iqtisadi inkişaf baxımından da özünü göstərir. Qlobal güclər baxımından regionun ən böyük əhəmiyyəti bölgə dövlətlərinin, eləcə də Yaxın və Orta Şərq regionunun nəzarət altında saxlanması və idarə edilməsinin təmin etməsidir. Əgər Əfqanıstan-Pakistanla bağlı olan terrorizm və narkotikin Qara dəniz və Balkankar üzərindən Avropaya və ABŞ-a getdiyi, Orta Şərqdəki terrorizmin bu vasitə ilə Qafqazda özünü biruzə verməsi, Qərbdə və Rusiyada siyasi, iqtisadi, sülh sabitlik və təhlükəsizlik məsələlərində daima problem yaradan qeyri-qanuni köçdə Qara dənizin əsas region olduğu, Qaradənizin idarə etdiyi tanker yolları və boru kəmərləri vasitəsilə enerji istehlakçıları ilə satıcılarını birləşdirdiyi nəzərə alınsa onun əhəmiyyətini görməmək və qlobal güclər baxımından önəmini dərk etməmək mümkün deyil. Bununla yanaşı regional dövlətlərin də Qara dənizə maraqları yüksəkdir. Çünki Qara dəniz coğrafi vəziyyəti və su yolları üzərindən birbaşa Avropanın, cənubdan Rusiyanın, qərbdən Qafqazın, Xəzər bölgəsinin və Orta Asiyanın və şimaldan Anadolunun daxilinə nüfuz etmə imkanı verir. Azərbaycan üçün də Qara dənizin önəmi danılmazdır.

Tədqiqatın predment və obyektı: Tədqiqatın obyektı Qara dəniz regionunda həm qlobal güclərin, həm də regional güclərin maraqlardır. Tədqiqatın predmeti isə beynəlxalq münasibətlərdə Qara dəniz regionun əhəmiyyətidir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Qara dəniz regionun beynəlxalq münasibətlərdə rolunu araşdırmaqdır. Məqsədə çatmaq üçün qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələr ilk öncə tarixi aspektdən regionun önəmi araşdırmaq. Beynəlxalq və regional güclərin bölgəyə maraqlarını və güc uğrunda bölgə üzərində

apardıqları siyasəti araşdırmaq, həmçinin qeyri-dövlət aktorlarının, yəni təşkilatların Qara dəniz regionu ilə bağlı plan və layihələrini analiz etməkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları: Tədqiqat ilə bağlı məlumat müxtəlif dillərdəki mənbələrdən toplanmışdır. Mövzu aktual olduğu və tarixi baxımdan daima maraq obyektinə olduğu üçün mənbələri daha çox ingilis və türk dilində dərc edilmiş jurnallar, məqalələr və internet resursları təşkil edir. Bununla birlikdə, tarixi aspektlər kitablardan və rəsmi internet resurslarından araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas aparılma metodu kontent analiz araşdırma üsuludur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi bu mövzu ilə bağlı Azərbaycan dilində ilk dissertasiya işi olmasıdır. Həmçinin müxtəlif dillərdən tərcümə olunması Qara dəniz barədə tarixdən günümüzdə qədər olan prosesləri aydın şəkildə araşdırmağa imkan verir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Dissertasiya işi bu mövzu ilə bağlı tədqiqat aparmaq və ətraflı məlumat əldə etmək istəyən həm beynəlxalq münasibətlər tələbələri, eləcə də bölgə ilə maraqlanan digər şəxslər üçün ətraflı məlumatı özündə cəmləşdirən mənbədir.

Tədqiqat işinin strukturu : Dissertasiya işinin strukturu Giriş, 3 fəsil, 6 paragraf və onları əhatə edən 14 alt paragraf, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işinin ilk fəslində Qara dəniz regionunun coğrafi mövqeyi, tarixi, onun sahilində yerləşən dövlətlər və ümumilikdə beynəlxalq aləmdə əsas güclər hesab olunan aktorlar üçün əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir. İkinci fəsilə Qara dənizin sahilində yerləşən dövlətlər üçün onun önəmi, dövlətlərin bölgəyə sahib olmaq üçün bir-birləri və digər aktorlarla verdikləri mübarizə araşdırılmış . Üçüncü Fəsilə isə müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin əsas aktorlarından hesab edilən təşkilatların regiona olan maraqları, apardıqları siyasətlər və onların nəticələrindən bəhs edilmişdir.